

Les necròpolis dels camps d'urnes del bronze, ferro i època ibèrica del Baix Segre. Aspectes cronològics i rituals

En el presente artículo se estudian las necrópolis de la cultura de los campos de urnas de la subcomarca natural del Bajo Segre. Esta revisión incide de manera especial en el reconocimiento de la antigüedad de estos yacimientos —no suficientemente valorada— y en algunos aspectos de su ritual.

Palabras clave: necrópolis, cronología, periodización, campos de urnas, ibérico antiguo, bajo Segre.

Dans ce travail, on étudie les nécropoles de la culture des champs d'urnes de la subcomarque naturel du Bas Segre. Cette révision tombe autour de la constatation de l'antiquité de ces gisements —qui a été minimisé— et sur quelques aspects de son rituel.

Mots clé: nécropoles, chronologie, périodisation, champs d'urnes, ibérique ancien, Bas Segre.

Introducció

El treball que tot seguit es presenta es correspon de manera parcial amb un dels capítols de la meua tesi doctoral, actualment en vies de finalització. Aquesta investigació¹ se centra en l'estudi de l'organització del territori social, polític i econòmic i en els canvis soferts en aquests nivells per les poblacions que ocuparen la subcomarca natural del Baix Segre, des de l'inici dels camps d'urnes fins a època ibèrica.

Dins aquest marc de treball, l'estudi de les necròpolis,² si bé no constituïa un aspecte central de la investigació,

sí que ens semblà un complement ineludible per entendre el funcionament i l'evolució de les societats que estàvem estudiant. El fet que la darrera gran obra publicada sobre aquesta temàtica fos ja una mica llunyana en el temps (RUIZ ZAPATERO 1985) i l'existència d'algunes discrepàncies entre treballs monogràfics i articles de síntesi, ens va impel·lir a realitzar una revisió de les necròpolis del Baix Segre a partir de la bibliografia existent.

El treball que hem realitzat no pretén ser un estat de la qüestió exhaustiu, car per tal d'acomplir aquesta finalitat hauríem d'haver realitzat, entre altres, un reestudi dels materials provinents de les excavacions analitzades i això, al nostre entendre, quedava fora dels límits de la nostra recerca.

Tanmateix, ens semblà interessant resseguir les diferències que havíem localitzat en documentar-nos, intentant buscar-ne l'origen i en la mesura dels objectius de la nostra investigació, mirar de treure'n l'entrellat. Els resultats que presentem són algunes de les conclusions a les quals hem arribat, si bé la primera és la necessitat de realitzar un estudi de grans propor-

1. La tesi doctoral està dirigida pel catedràtic de prehistòria de la UdL, Emili Junyent. Durant el període de 1994-1997, aquest treball es realitzà gràcies a l'obtenció d'una beca de Formació de Investigadores del Ministerio de Educación y Ciencia i al projecte finançat per la DGICYT PB92 - 0148: Primera Edad del Hierro y Época Ibérica en la Catalunya Occidental. Territorio y Asentamientos, del qual el doctor Emili Junyent n'era l'investigador principal.

2. Des d'aquestes pàgines aprofitem per agrair les opinions, els comentaris i la confiança que ens ha demostrat la doctora Núria Rafel.

cions, ja que com acostuma a passar en la majoria de les investigacions, si bé creiem haver resolt algunes qüestions, se'ns n'han plantejat altres de molt interessants, a les quals, en el marc d'altres projectes, no renunciem en un futur a buscar explicacions.

Descripció i caracterització de les necròpolis

Les necròpolis del Baix Segre

Les necròpolis de les quals tenim coneixement i que tot seguit passem a descriure, de l'àrea del Baix Segre, són: Besòdia (Seròs), Els Castellets (Mequinensa), Les Escorres (Llardecans), La Femosa (Lleida), Mas de la Cabra (Seròs), Montfriu (Aitona), Torre Filella (Lleida), Pedrós (Seròs), El Puntal (Fraga) i Roques de Sant Formatge (Seròs).

Besòdia (Seròs)

Necròpoli ubicada sobre uns terrenys plans situats en el marge esquerre del riu Segre, a uns 300 m del curs actual, i a uns 500 m al sud-oest del pont de Seròs.

El jaciment fou destruït pel propietari del terreny abans que aquest pogués ser excavat o mínimament documentat. Alguns dels materials que n'extragueren foren regalats al llavors metge de Seròs, qui anys més tard entregà cinc urnes al també metge M. Camps, d'Alcarràs, aficionat a l'arqueologia, el qual n'informà el professor J. L. Maya, i així va ser-ne possible l'estudi (MAYA 1981, 364-368).

En les visites del professor Maya al jaciment en comprovà la destrucció, si bé localitzà l'existència d'algunes estructures aparentment intactes en els límits del camp que no havien estat afectades per les tasques agrícoles. En anys posteriors, tanmateix, altres investigadors (Josep Ignasi Rodríguez) no han pogut localitzar cap resta de la necròpoli.

Sembla ser que es tractava d'una necròpoli tumular, d'estructures preferentment circulars.

Es desconeixen totalment els aixovars que gairebé amb tota seguretat devien acompanyar els enterraments.

No es coneix el poblat al qual podria pertànyer aquesta necròpoli, si bé en algunes ocasions se l'ha relacionat per la seva proximitat amb el poblat de Valldemora (MAYA 1978, 87).

Malgrat l'escàs material estudiat, dona idea d'una necròpoli amb un llarg període ocupacional.

No ens allargarem en la descripció dels materials, sinó que ens remetrem a la publicació que en féu el professor Maya (MAYA 1981, 365-368) amb l'enumeració breu de les principals característiques i cronologies proposades tant pel Dr. Maya com pels successius investigadors/es que hi han fet referència.

Urna núm. 1

Perfil: bicònic, amb la carena bastant suavitzada.

Decoració: cinc franges d'acanalats que circumden primer la part superior del cos i descendeixen a continuació per rodejar la base de la nansa.

Paral·lels: vas de l'estrat IX de La Pedrera (MALUQUER, MUÑOZ, BLASCO 1960, 70); per la

nansa amb acanalats: poblat d'El Chermanillo (MAYA 1981, 348-349), ceràmiques de la necròpoli de Can Missert.

Cronologia assignada: Maya la situa en un moment avançat del període Vilaseca I.

Urna núm. 2

Perfil: bicònic, amb la carena més marcada que l'anterior i base gairebé plana.

Decoració: sis acanalats horitzontals, amples, que cobreixen gairebé la totalitat de la part superior del cos de la peça.

Paral·lels: Torre Filella (Lleida), Cova de Janet (Tarragona) i Can Missert de Terrassa.

Cronologia assignada: Maya la situa al període I de la classificació de Vilaseca, en un moment, però, més antic que l'urna número 1.

Urna núm. 3

Perfil: vaset de perfil suau, en S, llavi gairebé recte, amb la base incurvada.

Decoració: vuit acanalats horitzontals, el darrer dels quals serveix de base a sèries de tres més incurvats formant triangles.

Paral·lels: urna tipus Llardecans (Les Escorres, Llardecans) i Les Obagues (Tarragona).

Cronologia assignada: Maya la situa al període II de la classificació de Vilaseca.

Urna núm. 4

Perfil: vaset de suau perfil en S, llavi bisellat a l'interior i la base umbilicada en el centre.

Decoració: vuit acanalats horitzontals, els tres centrals són més gruixuts.

Paral·lels: urna tipus Llardecans (Les Escorres, Llardecans).

Cronologia assignada: Maya la situa al període II de la classificació de Vilaseca.

Urna núm. 5

Perfil: coll cilíndric, cos bicònic amb tendència a arrodonit i perfil suau. Peu diferenciàt, a diferència de totes les anteriors.

Decoració: faixes d'acanalats horitzontals que delimiten altres motius intermedis, efectuats amb la mateixa tècnica (vegeu descripció completa a MAYA 1981, 367).

Paral·lels: Molà (Tarragona) i Can Missert IV.

Cronologia assignada: Maya la situa al període III de la classificació de Vilaseca (750-600 aC).

Cronologia

Per a Maya, doncs, la cronologia d'aquesta necròpoli va des dels moments més antics de l'aparició dels Camps d'Urnes (Vilaseca I), en aquell moment, segles x-ix aC (1000-800 aC) arribant potser als inicis del segle vii aC (Vilaseca III).

Posteriorment a aquest estudi G. Ruiz Zapatero, (RUÍZ ZAPATERO 1985, 328-331) i a partir també del treball de J. L. Maya, va establir les següents fases d'aquesta necròpoli:

Besòdia I (900-800 aC). A partir de les urnes núm. 1 i núm. 2 descrites per Maya (MAYA 1981, 365-366).

Besòdia II (800-750 aC). A partir de les urnes núm. 3 i núm. 4 de Maya (MAYA 1981, 366-367).

Besòdia III (750-650 aC). A partir de l'urna núm. 5 de Maya (MAYA 1981, 367-368).

A partir d'aquest moment la necròpoli de Besòdia apareix citada en diverses síntesis (CARTA ARQUEOLÒGICA DEL SEGRIÀ 1988, 338); (FERRÁNDEZ *et al.* 1991, 89); (RAFEL *et al.* 1994); (LÓPEZ, PONS 1995, 121); (VÀZQUEZ FALIP 1994, 102, fig. 26), se n'accepta en totes elles la cronologia de 900-650 aC. Com veurem en el pròxim apartat, aquesta cronologia, però, no s'ha associat, segons els diferents investigadors, a un mateix període.

Els Castelletes (Mequinensa)

Les necròpolis i el poblat d'Els Castelletes se situen sobre dos abruptes esperons, separats pel barranc del mateix nom, i ubicats en el marge esquerre del riu Ebre, prop de la desembocadura del Segre.

En l'esperó més oriental s'hi localitza el poblat (Els Castelletes I) i la necròpoli d'incineració (Els Castelletes II). En l'esperó més occidental s'hi situa la necròpoli d'inhumació i incineració (Els Castelletes III) objecte de les campanyes d'excavació dutes a terme els anys 1983, 1984, 1985, 1986, 1988 i 1989.

La necròpoli d'Els Castelletes I és coneguda únicament a través de l'estudi previ realitzat per Rojo i Ferreruela (ROJO, FERRERUELA 1985), i no ha estat de moment objecte d'excavacions. Tanmateix, la documentació de les estructures tumulars, així com l'estudi d'aquells materials recuperats d'intervencions clandestines, ha permès als autors de l'estudi realitzar una primera interpretació del jaciment.

Pel que fa a la seva ubicació respecte al poblat homònim, la necròpoli d'Els Castelletes I s'hi situa a continuació, separada d'aquest per un fossat excavat a la roca i aparentment senyalitzat per dues esteles que pogueren pertànyer al primitiu accés (ROJO FERRERUELA 1985, 396-397; ROJO 1996, 94).

Respecte a l'extensió de la necròpoli, s'ha identificat una cinquantena de túmuls, que podrien correspondre aproximadament a un 40% del total.

Les estructures localitzades són de planta circular amb diàmetres entre els 2 i els 3,10 m, delimitats per un anell exterior de lloses clavades verticalment, amb un rebliment interior de pedres de petites i mitjanes dimensions barrejades amb terra i cobertes en algunes ocasions per un enllosat pla.

La cista, normalment situada en el centre del túmul, acostuma a ser de forma pentagonal i realitzada a base de petites lloses verticals, protegides generalment per una llosa de pedra sorrenca. Per la seva banda les urnes estan protegides per una tapadora feta amb pedra calcària, i en alguns casos presenten una petita fractura en forma de "V" (ROJO FERRERUELA 1985, 404; ROJO 1996, 94).

L'únic ritual funerari identificat fins aquest moment en aquest sector de necròpoli és el de la incineració.

Entre els materials recuperats d'excavacions clandestines no hi ha aixovars metàl·lics, es redueixen a urnes funeràries amb les seves tapadores i un únic vas d'ofrenes.

L'estudi d'aquests vasos ha permès als seus investigadors establir cinc fases d'ocupació de la necròpoli datables entre el 1100-700 aC (ROJO, FERRERUELA 1985, 405-407; ROJO 1996, 96):

Castelletes I

(ROJO, FERRERUELA 1985, 405, figs. 6 i 7)

Perfil: urnes bitroncòniques amb carena acusada i vores concavoconvexes amb carena interior.

Decoració: acanalada amb solcs amples.

Paral·lels: Torre Filella i Can Missert I.

Castelletes II

(ROJO, FERRERUELA 1985, 405-406, fig. 4)

Perfil: lleugera evolució respecte de Castelletes I. Urnes bicòniques, amb la carena suavitzada respecte al tipus anterior. Vores concavoconvexes amb carena i bisell interior. Fons Pla.

Decoració: acanalada.

Castelletes III

(ROJO, FERRERUELA 1985, 406, fig. 2)

Perfil: urnes bitroncòniques amb carena més baixa i arrodonida i vores concavoconvexes. Fons umbilicat.

Decoració: acanalada.

Paral·lels: Can Missert III, Roques de Sant Formatge (sectors F i G).

Castelletes IV

(ROJO, FERRERUELA 1985, 405, figs. 1 i 3)

Perfil: urnes globulars, vagament bitroncòniques, vores rectes bisellades i carena interior. Fons umbilicats o amb peu.

Decoració: acanalada o combinant acanalats i petits cordons impresos.

Paral·lels: Can Missert IV.

Castelletes V

(ROJO, FERRERUELA 1985, 407, fig. 5)

Perfil: evolució del perfil anterior, amb l'urna totalment esfèrica. Fons umbilicat.

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: necròpolis de camps d'urnes del ferro de l'Ebre mitjà.

Pel que fa a la necròpoli d'inhumació i incineració d'Els Castelletes II, es troba situada en l'esperó més occidental, separat de l'anterior per un profund barranc, a poc més de 300 m.

S'ha excavat un total de 57 estructures funeràries, que segurament corresponen a un 10-20% del total.

La peculiaritat d'aquesta necròpoli, que la fa única fins al moment, radica en la coexistència, en les mateixes dates i amb una cultura moble idèntica de dos rituals funeraris, un inhumador i l'altre incinerador, entre el 1100 i el 800 aC, moment en què s'acabarà imposant la incineració.

Fins a aquest moment, dels 57 túmuls excavats, set corresponen a inhumacions, tot i que encara n'existeixen altres que resten per excavar. Els enterraments són de grans dimensions, amb grans cambres circulars,

ovalades o rectangulars, envoltades d'enllosats petris en forma de túmul de planta circular o ovalada de tres a cinc metres de diàmetre. S'ha pogut comprovar la ubicació d'aquestes estructures en emplaçaments dominants dins la necròpoli.

Segons el tipus d'inhumació han estat classificats en quatre grups (ROYO 1996, 99-100):

*Inhumacions simples: enterraments primaris amb el cadàver en posició fetal i el cap orientat cap al nord o cap a l'oest (ROYO 1992a, 178-179; ROYO 1992b, 84-87). Túmul 14, datat per C14 3040 ± 140 B.P. sense calibrar i equiparat a 1090 aC; i túmul 28.

*Inhumacions dobles: túmul 3, que consta d'un enterrament primari i un de secundari. En l'enterrament primari, l'individu es troba col·locat en posició fetal amb el cap orientat cap al nord (ROYO 1986a, 51), mentre que l'enterrament secundari no presenta una ordenació prefixada, és al costat de l'anterior. L'enterrament està datat per C14 en 2780 ± 35 B.P., sense calibrar i equiparat a 830 aC.

*Inhumacions col·lectives: túmuls 2 i 27. El primer correspon a una gran estructura amb un enterrament secundari en forma d'ossari, amb més de 30 individus (ROYO 1986a, 47-48; 1996, 100) i amb dues fases pel que fa a les deposicions. Ha estat datat per C14 2820 ± 30 B.P. i transformat a 870 i 805 aC. En el túmul 27 es localitzaren un mínim de tres individus en posició fetal i amb els caps orientats al nord (ROYO 1986b, 401-403; 1996, 100).

*Inhumacions indeterminades: es corresponen a estructures amortitzades i reutilitzades per una altra funció. Cal destacar el cas del túmul 30, similar pel que fa a estructura al túmul 2 i reutilitzat com a *ustrinum* quan es generalitzà el ritus de la incineració, amb un potent nivell de cendres, carbons vegetals i algunes peces dentals (ROYO 1991a, 122; 1991b, 131; 1996, 100).

Altres investigadors han classificat les sepultures d'inhumació segons la seva estructura, de la següent manera (RAFEL *et al.* 1994):

*Sepulcres d'inhumació sota túmul.

*Sepulcres d'inhumació en fossa.

*Sepulcres d'inhumació sota túmul i fossa.

*Sepulcres d'inhumació col·lectiva en cambra envoltada de túmul de tradició megalítica.

Pel que fa a les incineracions, en cap dels 50 túmuls excavats s'ha constatat la presència de cremacions *in situ*. Aquestes sepultures poden ser de dos tipus:

*Autèntics túmuls d'empedrat, alguns dels quals s'aixequen fins a 1 m per damunt del terreny sobre el qual s'assenten, per sota del qual es troba la cista amb l'urna, de vegades protegida per una llosa de pedra calcària.

*Els túmuls plans. Delimitats per un anell exterior de lloses clavades verticalment, de planta circular o lleugerament ovalada (entre 1 i 6 m de diàmetre), tot i que hi ha algun exemplar de planta quadrangular, amb rebliments de terra i pedres en el seu interior o enllosats. Les urnes es troben dipositades a l'interior de cistes situades generalment en el centre del túmul o lleugerament excèntriques, construïdes amb lloses de pedra calcària, de planta quadrada, pentagonal o hexagonal i cobertes per una gran llosa de pedra sorrenca. En algun cas l'urna pot trobar-se ubicada en fossa o *loculus*, únicament protegida per una llosa de pedra

calcària. En tots els casos les restes funeràries es dipositen en l'interior de l'urna i únicament en els túmuls 24, 24 bis i 32 part de l'aixovar fou localitzat fora de la cista.

Val la pena mencionar l'existència d'algunes sepultures de túmuls plans, en les quals no s'ha localitzat cap resta d'enterrament (túmuls 15 i 16) i que han estat interpretades com a possibles cenotafis (ROYO 1987, 73; 1996, 100).

Pel que fa als materials recuperats:

Ceràmica

Les primeres fases de la necròpoli (camps d'urnes antics i inicis dels camps d'urnes recents) estan representades per urnes bitroncocòniques de fons pla i amb carena més o menys acusada amb decoració acanalada de solcs amples, meandres, motius en espiga o triangles (ROYO I FERRERUELA 1985, 393).

En les fases següents, els perfils es van suavitzant, s'arrodoneixen i s'abaixen les carenes i se simplifica la decoració acanalada. Pel que fa als fons, cada vegada són més umbilicats i comença a desenvolupar-se el peu. A partir dels camps d'urnes del ferro, pràcticament desapareix la decoració acanalada, les urnes són llises amb perfils en S, vasos globulars, fons umbilicats o amb peus incipients, nanses de cinta i mugrons perforats.

En les darreres fases i fins a l'ibèric antic, apareixen urnes de coll cilíndric i cos globular al costat de vasos en forma de copa i peu molt desenvolupat, enllaçant amb la presència de les primeres peces a torn³ que Royo data entre el 500-450 aC dins de l'ibèric antic.

Metalls

Destaca l'absència de ferro en els 57 enterraments excavats. Les peces metàl·liques de bronze són molt escasses durant els camps d'urnes antics (bronze final II) i els moments inicials dels camps d'urnes recents (bronze final IIIA), a excepció de l'aixovar localitzat en el túmul 14, d'inhumació, datat per C14 en 3040 ± 140 B.P., en el qual es localitzaren deu braçalets de secció rectangular aplanada, quadrada o ovalada i quatre anells de secció cilíndrica.

A partir d'aquests moments, finals del bronze final IIIA i bronze final IIIB, és a dir finals dels camps d'urnes recents I i camps d'urnes recents II és quan els elements metàl·lics comencen a ser més representatius: braçalets oberts de secció plana i forma arronyonada (ROYO 1991a, fot. 1), juntament amb restes de torques, anells, botons cònics o hemisfèrics, braçalets filiformes, un petit braçilet en espiral, una fíbula de colze... Existeixen, a més, en aliatge de plata dos anells de secció cilíndrica i restes d'unes torques de torsió (ROYO 1992a, 117-118; 176-178).

Finalment resulta de gran interès destacar la presència d'una dena cilíndrica de pasta vítria groga en el túmul 48 (ROYO 1991c, 129), car denota, juntament amb la fíbula de colze esmentada amb anterioritat, la presència d'influències mediterrànies en un ambient de camps d'urnes del ferro.

Així doncs, la necròpoli d'Els Castelletes II resulta força interessant car ens permet estudiar l'evolució del

3. En realitat es tracta dels fragments pertanyents a una única peça a torn de factura ibèrica procedent del nivell superficial del túmul 31 (de planta circular), saquejat des d'antic (ROYO 1991, 123, fig. 1; ROYO 1996, 104 i fig. 6).

ritual funerari des dels camps d'urnes antics fins als camps d'urnes del ferro i àdhuc amb perduracions fins a les primeres aportacions de la cultura ibèrica a la zona, al voltant del 500 aC (ROYO 1996, 98).

Les Escorres (Llardecans)

La necròpoli es troba ubicada en un esperó d'una serra allargassada d'oest a est, separada d'aquesta per un marcat coll. L'esperó, de cim pla, ovalat i amb una alçada d'uns 440 m s.n.m. fa de divisòria entre el barranc de les Escorres i el barranc de la Bassa Nova.

Pel que fa a les notícies sobre el seu descobriment i els treballs realitzats, són força contradictòries, i ens vénen donades per M. Almagro Basch (ALMAGRO BASCH 1952, 184 i 236-237) principalment, R. Pita (PITA MERCÉ 1965) i Bosch Gimpera (BOSCH GIMPERA 1941, 154).

Segons Almagro la necròpoli fou localitzada per J. Colominas el 1930. En aquell moment van aparèixer un total de trenta urnes, ubicades pel que sembla a l'interior de cistes construïdes amb lloses de pedra. D'aquestes ceràmiques no se'n sap res, les dues urnes que es conserven al Museu Arqueològic de Barcelona corresponen segons Almagro a una intervenció posterior realitzada per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1932, mentre que Pita apunta que la troballa fou fortuïta, i que van ser finalment adquirides pel Museu Arqueològic de Barcelona. Aquesta adquisició, sempre segons Pita, comportaria una intervenció de Bosch Gimpera el 1934, amb la recuperació aquesta vegada de dinou urnes. Tanmateix, Bosch Gimpera només es refereix a les dues peces repetidament publicades per ell i per altres investigadors.

Pel que fa a aquest aspecte, J. L. Maya realitzà una revisió dels inventaris del Museu Arqueològic de Barcelona a la recerca de les dinou urnes mencionades per Pita i solament va localitzar les dues urnes citades amb anterioritat (MAYA 1982, 121).

Posteriorment a aquestes intervencions, el 1962, el llavors capellà de Llardecans realitzà prospeccions a la zona, però no fou fins el 1976 que va acompanyar J. L. Maya i L. Díez-Coronel al jaciment. És en aquest moment que J. L. Maya i L. Díez-Coronel adverteixen l'existència d'una necròpoli tumular saquejada i alguna que altra resta difícil d'avaluar.

Si bé en l'actualitat les úniques restes visibles es localitzen en el terç occidental del monticle, molt desfigurades per l'erosió, originàriament la necròpoli devia estendre's també per la vessant oriental (PITA 1965, 301) i pel cim del tossal, on J. L. Maya, encara en la seva visita de 1976, pogué observar l'existència d'alguna estructura tumular.

En tot cas, les estructures descrites per Maya (MAYA 1982, 122-124) són les que es localitzen en el sector sud-oest del cim del tossal, tocant ja a l'inici de la vessant. Es tracta de sis construccions tumulars circulars o subcirculars amb un diàmetre al voltant d'1,5 m, tot i que Pita fa al·lusió a una estructura de gairebé tres metres (PITA 1965, 302), formades per un anell extern de blocs calcaris o sorrenca (túmuls 1 i 2). Pel que fa a les estructures que Maya enumera com 3, 4, 5 i 6, no poden ser definides, car únicament en resta, en el cas de la 3, la 4 i la 5 algunes pedres que delimiten el forat fet pels furtius en la seva recerca, i en el cas de la 6, només n'apunta la pos-

sibilitat que hagués estat un túmul de majors dimensions, completament deformat per les excavacions dels furtius.

Pel que fa a l'organització interna, l'única referència continua sent la d'Almagro, a la qual hem fet al·lusió (ALMAGRO BASCH 1952, 236), ja que el pèssim estat de conservació dels túmuls localitzats per Maya no permet malauradament precisar més.

Respecte als materials ceràmics de la necròpoli cal destacar:

Les dues urnes publicades en repetides ocasions per Bosch Gimpera i Almagro a les quals se n'afegeix una més reconstruïda a partir de quatre fragments recollits per Maya i de les quals en publica l'estudi (MAYA 1982, 126, lám. III, figs. 1, 2 i 3), amb les següents característiques:

Perfil: bicònic, amb carena atenuada i tendència globular. Bisell intern i peu lleugerament còncau.

Decoració: acanalada amb temes horitzontals, combinats amb altres en diagonal, rombs o semicercles concèntrics.

Paral·lels: Roques de Sant Formatge (camps F, G i H), part de Besòdia i Pedrós.

A més d'aquestes urnes cal fer constar:

*Fragments d'una urna amb llavi bisellat i vora convexa a l'exterior, coll subcilíndric decorat amb impresions en espinas de peix (MAYA 1982, 125).

*Tenalla de peu pla, cos subcilíndric i vora recta delimitada per un cordó imprès. Aquest contenidor presentava a l'interior una massa orgànica que no es corresponia a una incineració, per la qual cosa la seva atribució funerària resulta força dubtosa (MAYA 1982, 127).

*Bol de grans dimensions, marcadament carenat i perfil bicònic (MAYA 1982, 127).

Cronologia

Les urnes de Llardecans serviren a Vilaseca per definir el període II (800-750 aC). J. L. Maya situa aquesta necròpoli tumular, atesos els seus materials ceràmics (no es coneixen aixovars metàl·lics), urnes de perfils en S suavitzada i decoració en espinas de peix, en el bronze final III, entre el 900-750/700 aC (MAYA 1982, 128). En aquell moment, J. L. Maya ja assenyalà la necessitat, a partir de les darreres síntesis (ALMAGRO GORBEA 1977) i la comparació evolutiva amb els exemples ultrapirenaics, d'ampliar la proposta de Vilaseca i elevar-ne la cronologia.

Les successives referències a aquesta necròpoli a partir d'aquest moment per part de diversos investigadors la situen, d'acord amb J. L. Maya, en el bronze final III, o segons terminologia adaptada per Almagro-Ruiz Zapatero, camps d'urnes recents (CARTA ARQUEOLÒGICA DEL SEGRÍÀ 1988; FERRÁNDEZ *et al.* 1991b; PONS, LÓPEZ 1995). G. Ruiz Zapatero, en la seva tesi doctoral, publicada el 1985, però realitzada el 1982, en no disposar de l'estudi de J. L. Maya, es refereix a la necròpoli de Les Escorres o Llardecans segons la terminologia i cronologia de Vilaseca.

La Femosa (Lleida)

A uns 300 m del poblat en direcció est i amb motiu d'unes remocions efectuades l'any 1953, es localitzà la necròpoli, segons les evidències de tipus camps d'urnes

(sense estructures tumulars) tal com publicà Pita (PITA 1953, 106), observació amb la qual està d'acord J. L. Maya, qui estableix un paral·lelisme amb els casos de La Pedrera o El Puntal (MAYA 1982, 132).

La referència més antiga de Pita (PITA 1953) menciona l'existència d'urnes, la majoria a torn, amb restes d'incineració i aixovar en l'interior (amb abundants objectes de ferro, armes?). Lamentablement, la majoria dels materials foren regalats pel propietari del terreny a particulars i únicament en restaren dos exemplars, que es conserven a l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

Els materials del poblat i els de la necròpoli annexa foren estudiats per J. L. Maya (MAYA 1982, 128-138).

Materials de la necròpoli:

Urna núm. 1

Factura: a mà.

Perfil: cos globular i peu anular no gaire marcat, exterior brunit. Falta la part superior.

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: ceràmiques tardanes de la necròpoli de Molà (MAYA 1982, 133).

Cronologia assignada: pels paral·lelismes amb els enterraments més tardans de Molà ens situaríem en un horitzó de la primera edat del ferro.

Urna núm. 2

Factura: torn.

Perfil: cos bicònic de carena suavitzada i peu diferenciat. Vora curta i exvasada, coll separat del cos per una aresta, dues nanses de secció subcircular.

Decoració: decoració pintada de bandes i filets horitzontals. Concretament Maya la descriu de la següent manera (MAYA 1982, 134 i lám. VII, fig. 2): «dues línies horitzontals més gruixudes una en la vora i l'altra en el coll, tres sèries de cinc línies amb un gruix màxim d'uns cinc mil·límetres, una banda pròxima al peu d'uns 11 mm i finalment una en la base del peu».

Paral·lels: urna de la tomba XXII de la necròpoli de Las Madrigueras (MAYA 1982, 134).

Cronologia assignada: Maya la situa en la segona meitat del segle v aC, mentre que Junyent (JUNYENT 1987, 61) en situa la datació a les acaballes del segle vi aC.

Observacions: aquesta urna fou dibuixada per Pita el 1953 (PITA 1953, 106-107) sense que en aquell moment inclogués la decoració pintada (possiblement pel seu deficient estat de conservació li passà desapercibuda) i amb una tapadora que posteriorment no s'ha pogut localitzar i que cal donar per perduda, i recollida per Ruiz Zapatero de la mateixa forma (RUIZ ZAPATERO 1985, 336, fig. 112, 4).

L'urna núm. 2 contenia en l'interior part d'un aixovar metàl·lic molt deteriorat format per les següents peces:

*Possible fulla d'un ganivet afalcatat de ferro.

*Possible abraçadora d'una beina de bronze.

Vora amb nansa de la necròpoli

Maya descriu d'aquesta manera un fragment de vora convexa amb una nansa de l'extrem inferior de la qual s'inicia el cos probablement subcilíndric. La pasta és

roja amb desgreixants de mica daurada (MAYA 1982, 135 i lám. VIII, fig. 1).

Cronologia

Es fa molt difícil donar una cronologia per un jaciment del qual únicament s'han conservat dues peces senceres.

J. L. Maya dona per segura la seva utilització durant el segle v aC per la datació que fa de l'urna núm. 2 (com hem dit amb anterioritat, Emili Junyent la data una mica abans, a finals del segle vi aC), si bé considera que l'urna núm. 1 podria donar-li una antiguitat major. Pels paral·lels amb la fase més tardana de Molà, la seva datació s'endarreriria fins a finals del segle vii o al segle vi aC.

Per a Ruiz Zapatero (RUIZ ZAPATERO 1985, 335), la necròpoli reflecteix el moment de la iberització del substrat dels camps d'urnes. Les urnes són de peu diferenciat i vasets globulars associats a elements de ferro situables en un moment avançat del segle vii i sobretot del vi aC. Mentre que la segona fase arribaria a època ibèrica amb urnes a torn, algunes pintades imitant formes tardanes de camps d'urnes.

Així doncs, quant al material de què disposem podríem apuntar que ens trobem davant d'una ocupació de la necròpoli situable entre la primera edat del ferro i l'ibèric antic.

Mas de la Cabra (Seròs)

La necròpoli s'ubica en una llengua de terreny a mitja vessant, al sud-est de l'esperó on s'ubica el poblat.

L'esplanada on hi ha situada la necròpoli té unes dimensions aproximades de 50 x 20 m i atès l'estat actual de destrucció, i l'activitat repobladora realitzada resulta molt difícil de reconèixer.

J. I. Rodríguez identificà un total de dos túmuls i vestigis d'un tercer, si bé recull la notícia que L. Díez-Coronel identificà restes d'alguns túmuls destruïts i hi recollí materials ceràmics i metàl·lics (RODRÍGUEZ 1989, 252).

El primer túmul, ubicat en la part central d'aquesta esplanada, es pot reconèixer per la presència de cinc pedres calcàries clavades que semblen correspondre a la cista poligonal d'un túmul del qual faltaria l'anell exterior. No hi ha restes materials relacionades amb aquesta estructura.

La segona possible estructura tumular s'endevinaria per unes pedres calcàries de forma semicircular situades al peu de l'elevació on s'ubica el poblat. En aquest cas tampoc hi ha restes materials relacionades amb aquesta estructura.

La repoblació efectuada per ICONA, a més d'haver provocat la destrucció del jaciment, emmascara i dificulta ostensiblement la detecció d'altres possibles restes d'estructures tumulars; tanmateix, Rodríguez assenyala la troballa de vestigis d'un tercer túmul entre la vegetació.

Per la seva banda, Núria Rafel, en el treball inèdit finançat per la DGICYT, PB88-0455 *Necrópolis del Bajo Aragón y Valle del Segre: caracterización e interacciones* (RAFEL *et al.*, 1994), documenta un total de sis construccions tumulars.

Pel que fa als materials recollits en les prospeccions realitzades per Francesc Martí (descobridor del jaciment), Lluís Díez-Coronel i Josep Ignasi Rodríguez Duque,

entre els anys 1976 i 1979, aquest darrer en fa una descripció completa (RODRÍGUEZ 1989, 252-256):

Material ceràmic

D'entre tots els fragments localitzats únicament un ha estat adscrit a la necròpoli:

*Fragment de peu d'urna feta a mà. Superfície exterior brunyida de color gris amb taques marronoses. Interior rugosa de color marró-gris. Pasta fina de color roig, amb desgredant de quars i mica.

Material metàl·lic

El material metàl·lic del qual es té coneixement fou recollit en prospecció superficial per L. Díez-Coronel l'any 1976 i publicat per J. I. Rodríguez (RODRÍGUEZ 1989, 256). Aquest material no es troba associat a cap enterrament concret. Consta de:

*1 fragment d'anella de secció circular. 1 fragment d'agulla de secció circular cremat. 5 fragments de braçalet de secció circular fosos. 2 fragments de braçalet de secció rectangular fosos i amb gotasses. 1 fragment d'un grup de tres braçalets de secció rectangular soldats per fusió. 1 massa de metall que sembla correspondre a una espiral molt malmesa per fusió.

*1 fragment que podria correspondre a una cadena, metall fos. Finalment 83 fragments informes fosos i amb gotasses de metall.

Cronologia

Certament comptem amb molts pocs elements relacionables amb la necròpoli que ens permetin proporcionar una datació.

El material ceràmic, un únic fragment, no ens permet fer cap aproximació. Mentre que el metàl·lic, atès el seu mal estat de conservació pels processos de cremació als quals va ser sotmès no permet tampoc fer gaires observacions. Tanmateix, Rodríguez (RODRÍGUEZ 1989, 256) destaca la presència d'una possible resta de cadeneta del tipus que es troba a la necròpoli de Mas de Mussols (MALUQUER 1987, 47, fig. 3), mentre que la resta de materials (braçalets i anells) són elements típics dels aixovars de les necròpolis tumulars de la zona.

La tipologia dels túmuls, atès l'estat de destrucció, tampoc ens pot donar gaire informació. Les construccions tumulars circulars amb possible cista central, que en la zona trobem en necròpolis com Pedrós, Castellet, Besòdia, Montfriu o Roques de Sant Formatge abasten una àmplia cronologia, J. I. Rodríguez les situa entre el segle IX i VII aC, tot i que en el cas de Besòdia, com ja hem apuntat anteriorment, creiem que seria anterior, del segle XI aC. D'altra banda, i pel que fa al límit inferior, Rodríguez destaca l'existència d'un arrencament de pedres actualment no localitzable que podria relacionar-se amb un possible túmul rectangular, que ens atansaria a una cronologia del segle VI aC.

Pel que fa a la sincronia amb el poblat, en aquest part de les restes ceràmiques recuperades ens situen en un horitzó que anomenem Horitzó Calvari,⁴ perquè

4. L'"Horitzó Calvari" fou definit per primera vegada per J. I. Rodríguez (RODRÍGUEZ 1991, 82-84) a partir dels materials ceràmics localitzats en les excavacions realitzades al jaciment de la primera edat del ferro de la Serra del Calvari. La singularitat d'aquests materials ens ha permès identificar el poblament de la primera edat del ferro en la confluència dels rius Cinca, Segre,

és el jaciment excavat on s'ha definit, i que estaria caracteritzat per vasos amb marcat perfil en "S", globulars i amb la vora exvasada, bisellada o no, fons plans i sense decoració; i amb el típic desgredant de mica molt abundós i visible per tota la superfície de la peça, i que en la zona s'ha localitzat en altres assentaments com Mas del Coc, Barranc de la Grallera, Pedrós, La Picarda, que ens situen en l'horitzó de la primera edat del ferro. Pels peus anulars d'urna podem trobar paral·lels a la propera necròpoli de Pedrós, datada entre els segles VIII-VII aC (MAYA *et al.* 1975, 621).

Mentre que la presència de ceràmiques fetes a torn: un fons de gran tenalla i possiblement una vora amb decoració de cordó imprès i un fragment d'àmfora que segons Rodríguez podria ser fenícia i que ens situaria al segle VI aC.

Amb tots aquests elements podem proposar amb totes les oportunes prevencions una cronologia aproximada entre els segles VIII-VI aC.

Montfriu (Aitona)

La necròpoli d'incineració tumular de Montfriu se situa en la serra Brisa coneguda també com serra de Montfriu, concretament en un petit replà ubicat als peus i al nord-oest del darrer esperó, on es localitza el poblat homònim.

Actualment la necròpoli es troba totalment destruïda i en les nostres visites al jaciment no hem pogut localitzar les restes de les estructures, que ja violades i semidestruïdes documentà i publicà J. L. Maya (MAYA 1981, 354-356).

En les prospeccions efectuades per aquest investigador encara pogué recollir alguns petits fragments de ceràmiques, restes òssies cremades i un petit fragment de bronze.

Els quatre túmuls identificats corresponen en la seva totalitat al tipus circular, amb un contorn fet amb grans blocs de pedres calcàries. El diàmetre màxim no depassa en cap cas els dos metres (MAYA 1981, 354 i lám. XX). L'interior dels quatre túmuls estava molt remogut i per tant no se'n pot dir res, de l'estructura.

La descripció que dona Maya de les estructures i dels materials que hi localitzà és la següent:

Túmul núm. 1

Túmul circular, que Maya documentà poc després que fos destruït (MAYA 1981, lám. XX núm. 1) ja que entre la terra remoguda encara trobà restes de cendres amb ossos fragmentats i cremats.

A l'interior localitzà set fragments ceràmics, dels quals dos pertanyen a vores bisellades corresponents a dues urnes. Altres quatre fragments corresponen també a aquestes peces, caracteritzades pels abundants desgredants de quars i mica daurada. Mentre que el darrer, localitzat a l'exterior del túmul, se'n diferencia per l'absència d'aquests desgredants, el to grisenc i la pasta més homogènia.

Ebre, dins el projecte d'investigació *La influència dels contactes colonials en el substrat local i el procés d'iberització en la confluència Cinca, Segre, Ebre. Aparició i desenvolupament de la metal·lúrgia del ferro*, encapçalat pels investigadors Joan Ramon González, Josep Ignasi Rodríguez i Maria Pilar Vázquez Falip. Vegeu per a més detalls, GONZÁLEZ *et al.* 2000, en premsa.

Túmulo núm. 2

Túmulo circular (MAYA 1981, lám. XX núm. 2), en el qual es localitzaren alguns fragments d'ossos i vuit fragments corresponents al cos d'una gran urna així com un fragment de vora.

Aquests fragments es corresponen a una urna de superfície externa allisada de color marró fosc, mentre que la superfície interior, amb una coloració més rogenca, fou allisada amb més cura gairebé brunyida. La vora és convexa amb el llavi arrodonit.

Túmulo núm. 3

Restes d'un túmulo (MAYA 1981, lám. XX núm. 3), probablement circular. S'hi localitzaren restes d'ossos calcinats, dos fragments del cos d'una urna i dos fragments de bronze que segons Maya poden correspondre segurament a braçalets cintats de secció rectangular.

Túmulo núm. 4

Maya hi documentà restes de cendres, ossos calcinats i tres fragments de ceràmica corresponents a una mateixa urna dels quals un és una vora convexa amb un bisell allargat, amb paral·lels a El Chermanillo (MAYA 1981, 344-349).

Com ja advertí el mateix Maya, els materials de què es disposa fan pràcticament impossible, per escassos i poc significatius, la datació de les restes en un moment concret del període dels camps d'urnes, així que es recorre a la sincronia amb el poblat annex per efectuar una aproximació, poblat del qual tampoc es disposa de materials especialment significatius, tot i que sembla que es pot datar en un primer moment de desenvolupament de la cultura dels camps d'urnes.

Cronologia

Segles XI-IX aC (?).

Difícil de precisar, amb un inici en un moment primerenc, en els camps d'urnes antics, més per la seva suposada sincronia amb el poblat que no pas per la informació que ofereixen els materials de la necròpoli, que poden correspondre tant als camps d'urnes antics com als recents.

Si hem de guiar-nos per la sincronia amb el poblat, és ben clar el seu inici en el moment més antic dels camps d'urnes tot i que no podem assegurar que no tingués perduracions en els primers moments dels camps d'urnes recents, moment que sembla que no queda testimoni en el poblat, tot i que Pita descriu peces amb perfils en S, propis d'un moment equiparable a Llardecans (Vilaseca II), que, tanmateix, no ha estat documentat ni en les prospeccions realitzades per J. L. Maya, ni pels materials recollits per Emili Junyent —que tot i que no han estat publicats, amablement ens ha deixat consultar—, ni en les nostres pròpies prospeccions. En aquesta mateixa línia també se situa el treball de Pilar Mateo (MATEO 1993, 86).

Torre Filella (Lleida)

La necròpoli de Torre Filella estava ubicada als peus del vessant sud del conjunt d'elevacions, a l'extrem occidental de les quals es localitza l'esperó on es troba el jaciment de Puig Pelegrí.

La notícia de l'existència de la necròpoli arribà a R. Pita Mercè i L. Díez-Coronel (PITA, DíEZ-CORONEL 1965) molt després que els treballs d'anivellació dels terrenys on s'ubicava l'haguessin destruïda en la seva totalitat (al voltant de 1960). Pel que sembla, i citant les notícies que recolliren R. Pita i Díez-Coronel,⁵ les urnes apareixien a una profunditat d'entre 0,5 i 1 m, sense que es constatés la presència d'estructures tumulars. Les urnes es trobaven únicament protegides per una llosa de pedra situada uns centímetres per damunt de la tapadora de l'urna, també de pedra. Únicament en dos o tres casos es trobaven protegides per una cista de protecció de l'urna, formada per lloses de pedra o còdols. Al voltant de cada urna hi existiria una zona de cendres de forma circular i amb un diàmetre aproximat d'un metre (PITA, DíEZ-CORONEL 1965, 254-255 i figs. 2 i 3). Segons Maya (MAYA 1978, 86) podria tractar-se d'una variant a mig camí entre els camps d'urnes i els camps de túmuls, mentre que Ruiz Zapatero (RUIZ ZAPATERO 1985, 332-335 i 347) considera la possibilitat que es tractés d'una necròpoli tumular i que els treballs d'explanació haguessin destruït els túmuls.

Les referències de Pita i Díez-Coronel apunten a l'existència d'una vintena d'enterraments, dels quals després de la destrucció solament pogueren ser salvats fragments pertanyents a cinc urnes (PITA, DíEZ-CORONEL 1965, 251).

La descripció de les urnes segons Pita i Díez-Coronel (PITA, DíEZ-CORONEL 1965, 255-257 i fig. 4) és la que segueix:

Urna núm. 1

Perfil: bicònica, amb la part inferior convexa i la part superior còncava. Carena acusada. Vora convexa, coll ample. Base plana.

Decoració: sense decoració.

Cronologia assignada: Vilaseca I.

Urna núm. 2

Perfil: únicament se'n conserva la part superior. Bicònic. Part superior còncava. Carena angulosa. Coll estret amb relació a l'amplada màxima de l'urna i vora convexa.

Decoració: tres incisions paral·leles en la base de la cara superior (PITA, DíEZ-CORONEL 1965, 255 i fig. 4, 2). Pels dibuixos aquestes "incisions" semblen acanallats.

Paral·lels: fases més antigues de Can Missert i Janet i Marcó.

Cronologia assignada: Vilaseca I.

Urna núm. 3

Perfil: només se'n coneix un fragment de la part superior i de la vora de l'urna, però els autors l'assimilen a urnes de la necròpoli d'El Puntal. Aquestes són bitroncocòniques, de coll ample i vora convexa.

5. Les observacions recollides per Pita i Díez-Coronel provenen dels testimonis presencials, el pagès i els conductors de la maquinària, però també del metge d'Alcarràs, M. Camps, aficionat a l'arqueologia i que en tenir coneixement de l'aparició de les restes amb anterioritat a Pita i Díez pogué recollir, malgrat la destrucció ja empresa, algunes dades sens dubte interessants.

Carena marcada, però lleugerament suavitzada respecte de les anteriors.

Decoració: es desconeix.

Paral·lels: segons Pita i Díez Coronel, El Puntal, Janet i Marcó.

Cronologia assignada: Vilaseca I.

Observacions: pel dibuix publicat, cal dir que la part conservada de l'urna no creiem que sigui suficient per establir paral·lelismes de forma tan clara amb les d'El Puntal i per tant la descripció que se'n fa a partir d'aquests paral·lelismes creiem que no és gaire vàlida.

Urna núm. 4

Perfil: bicònic, biconvexa. Carena marcada. La vora, tot i que no es conserva completa es pot dir que és convexa.

Decoració: Pita i Díez Coronel la defineixen com d'incisions paral·leles (4) situades en la part superior del cos. Per la representació que en fan sembla que el que pretenen descriure són acanalats.

Paral·lels: urna núm. 1 d'El Puntal, fase més antiga de Can Missert.

Cronologia assignada: Vilaseca I.

Urna núm. 5

Perfil: únicament se'n coneix un fragment de la part inferior, que és convexa i de base plana.

Decoració: es desconeix.

No es recuperaren materials metàl·lics. Únicament, i a part del material ceràmic descrit, es recuperaren alguns fragments lítics en les rodalies de la necròpoli.

Cronologia

Pel que fa, doncs, a l'assignació cronològica de la necròpoli, solament ens podem basar en la tipologia de les urnes descrites.

Pita i Díez-Coronel la classificaren en el seu moment en el període Vilaseca IA (PITA, DÍEZ-CORONEL 1965, 257; PITA, DÍEZ-CORONEL 1968, 70) basant-se en les carenes marcades de totes les urnes, l'absència de decoració o decoració molt simple (acanalats), els acabats espatulats, les vores convexes i les bases planes.

Pedrós (Seròs)

Pel que fa a la necròpoli, ocupa una vasta superfície al nord-est del poblat que cobreix un tàlveg (la seva extensió és d'aproximadament 240 m x 60 m) situat entre un altiplà al nord-oest i un tossal allargassat a l'est.

Les prospeccions realitzades fan suposar l'existència d'unes 200 construccions tumulars pel cap baix, de les quals se n'excavaren 32 (MAYA, DÍEZ-CORONEL, PUJOL 1975, 611-622).

Segons l'estructura externa, les estructures tumulars són de dos tipus:

*Túmuls de planta circular: representen la majoria dels excavats (23 de 32). Consten d'un anell extern de blocs calcaris disposats generalment en posició vertical amb un diàmetre que amb excepcions (1,40 m i 2,70 m) ronda els dos metres. L'interior d'aquest anell està conformat per blocs de calcària similars als anteriors o de mida més petita i per terra.

*Túmuls poligonals: únicament se n'han comptabilitzat un total de sis, dels quals tres presentaven signes de violació. L'aspecte extern d'aquestes estructures recorda el de les cistes d'inhumació, tot i que s'ha comprovat que contenien incineracions (a excepció d'un dels túmuls que havien estat violats, en el qual no quedava cap tipus de resta). Les dimensions pel que fa al lateral més gran oscil·len entre poc més d'1 i 2 m.

L'estructura interna ens ofereix diverses possibilitats:

*Túmuls amb una única urna ubicada sobre el terreny natural o sobre un enllosat, amb dispersió de cendres i restes de la incineració al voltant. Es documenta tant en túmuls de planta circular com poligonal.

*Túmuls amb una urna protegida per una cista, que pot ser quadrada, poligonal o octogonal, construïdes amb llosetes de pedra calcària amb un revestiment d'argila. En alguns casos la cista està tancada per una llosa de pedra, mentre que en altres es disposa simplement d'una tapadora de pedra de forma circular cobrint la boca de la ceràmica, o en algunes ocasions ambdues opcions a la vegada. Aquest sistema s'ha documentat en els túmuls d'estructura circular. Únicament en el túmul 6, rectangular, es documentà una cista elíptica, inscrita en el rectangle del túmul, on s'hi va documentar la base d'una urna i un ganivetet de ferro.

*Túmuls amb dues urnes protegides per dues cistes: se'n coneix un sol cas, corresponent a un enterrament circular amb dues urnes protegides respectivament per dues cistes pentagonals, amb un costat comú a ambdues.

*Túmuls compartimentats amb dues urnes aïllades entre elles per un muret de pedres que subdivideix l'interior en dues àrees diferents: d'aquest tipus se n'han documentat quatre. Dos pertanyen a túmuls circulars i els altres dos a poligonals.

Pel que fa als materials, no han estat publicats en la seva totalitat. Les ceràmiques de les quals se'n publicà en el seu moment la descripció (MAYA, DÍEZ-CORONEL, PUJOL 1975, 618-620) foren les següents:

Urna núm. 1

Perfil: coll cònic amb la vora bisellada. Panxa bombada, amb la meitat superior una mica aplanada, amb tendència a la bicònica. Peu diferenciat.

Paral·lels: necròpoli de Molà.

Urna núm. 14

Perfil: peça de grans dimensions i perfil en S, de tendència bicònica. Base plana.

Decoració: acanalats (7) poc marcats en la part del coll i en el centre dues franges de puntillats incisos en forma de ziga-zaga.

Paral·lels: tipus Llardecans.

Cronologia assignada: 800-750aC (Vilaseca II).

Urna núm. 21-A

Perfil: bicònic, amb la panxa bombada. Coll cònic, amb la zona d'unió amb el cos suavitzada. Vora convexa, base còncava.

Decoració: acanalats horitzontals en el coll. Quatre mugrons disposats en el ventre de la peça amb franges al seu voltant.

Paral·lels: necròpoli de Molà.
Cronologia assignada: 750-600 aC (Vilaseca III).

Urna núm. 27

Perfil: forma acampanada de coll ampli cònic i vora més oberta, bisell intern. Peu diferenciat.

Decoració: coll decorat amb acanalats.

Paral·lels: necròpoli de Molà.

Cronologia assignada: 750-600 aC (Vilaseca III).

Urna núm. 31

Perfil: peça panxuda, vora oberta a l'exterior. Indicis en el llavi i en el cos d'haver tingut una nansa que fou llimada.

Decoració: acanalats en la part interna de la vora (3) i en la part del coll (5). En la meitat superior-central del cos presenta decoració impresa de clotets (3).

Paral·lels: Roques de Sant Formatge, pel que fa a la decoració impresa, però el perfil d'aquesta urna és diferent.

Els aixovars metàl·lics estan formats per fragments de braçalets cintats i anelles de bronze molt malmesos per la cremació. Cal fer menció a part del ganivetet de ferro tipus Gran Bassin I, aparegut en el túmul rectangular núm. 6, que ha estat datat a mitjan segle VII aC (RUIZ ZAPATERO 1985, 328), i d'un conjunt de braçalets de bronze cintats, enllaçats com formant cadena, dipositats sota la base de l'urna, que segons Maya tindrien la condició de peces valuoses o d'una especial significació (MAYA 1986, 43). Cal afegir també l'existència d'un torques de bronze, localitzat per clandestins i estudiat posteriorment per Maya (MAYA 1976, 211-213), datat entre finals del VIII aC i el segle VII aC.

Pel que fa al ritual, són incineracions secundàries, tot i que en el cas de l'estructura núm. 6 la cremació s'hagués pogut efectuar *in situ*, tal com sembla indicar la rubefacció de la terra de la seva base. El fet que apareguin entre les restes d'incineració dels túmuls núm. 18, 41 i 44 restes d'animals fa pensar a J. L. Maya en l'existència d'ofrenes, restes d'aliments o altres matèries que serien incinerades a la mateixa pira (MAYA 1986, 43).

Cronologia

Finalment i pel que fa a la cronologia de la necròpoli, els excavadors, després de l'estudi dels materials, la situen entre els segles VIII i VII aC (800-600 aC) (MAYA, DíEZ-CORONEL, PUJOL 1975, 621) (MAYA 1976, 213), en base als seus paral·lelismes amb la necròpoli de Molà i Llardecans.

En base, però, a l'estudi efectuat pel mateix J. L. Maya de la necròpoli de Llardecans (Les Escorres) l'any 1982 (MAYA 1982) endarrerint en cent anys la cronologia que li atorgava Vilaseca, ens preguntem si l'urna 14 de Pedrós que Maya paral·lelitzava amb les de Llardecans i situa en el període Vilaseca II (800-750 aC) l'any 1975, podria ser una mica anterior, atesa a la pujada de cronologies proposada per Almagro i Maya per al període Vilaseca II, que per la necròpoli de Llardecans J. L. Maya situa en el 900 aC. La descripció que fa d'aquesta peça Maya de perfil en S

i tendència bicònica ens decanta també en aquest sentit. Així doncs, i a l'espera de l'estudi definitiu de la necròpoli de Pedrós, creiem que caldria apuntar la possibilitat, en base a l'urna 14 de situar l'inici de la necròpoli de Pedrós en el segle IX aC.

El Puntal (Fraga)

Al peu del vessant nord-occidental de l'esperó on es localitza el poblat d'El Puntal, identificat per Pita l'any 1955 (PITA 1958, 219), i amb motiu de les obres efectuades l'any 1963 per condicionar uns camps de conreu, es localitzà i destruï una necròpoli d'incineració adscrita a la variant de camps d'urnes donada l'absència d'obra tumular al voltant de les cistes (PITA 1966, 194-197), (MAYA 1978, 86 i 88; 1981, 357) i posteriorment classificada com a necròpoli tumular per Ruiz Zapatero (RUIZ ZAPATERO 1985, 335). Aquest autor considera que les obres de remoció que destruïren el jaciment pogueren emmascarar la presència de túmuls. Aquest element afegit a la presència de cistes li permet plantejar la possibilitat que originàriament es tractessin d'autèntics túmuls o d'un tipus de camp d'urnes molt influenciat per la tradició tumular.

Les descripcions foren recollides de manera indirecta per Pita, a través del llavors *delegado local del Servicio de Excavaciones de Alcarràs* (Sr. Manuel Camps Clemente) que veïé encara alguna tomba, per altres testimonis presents en el moment de la troballa i per fotografies que se li van fer quan va aparèixer la troballa que Pita afirma haver vist.

Segons aquestes notícies en aquests anivellaments degueren aparèixer unes cinquanta tombes. Aquestes estaven formades per cistes pentagonals de lloses a l'interior de les quals es trobava dipositada l'urna amb tapadora de pedra tallada en forma circular. Per damunt d'aquesta, una llosa de grans dimensions sense treballar tancava la cista. Al voltant d'aquesta construcció, apareixien restes de cendres i carbons.

Ceràmica

Pel que fa als materials,⁶ Pita publicà un total de cinc urnes, tot i que fa referència a haver recollit fragments corresponents a unes deu peces (PITA 1966, 199-201).

Posteriorment Maya, en la revisió que féu del conjunt d'El Puntal (MAYA 1981, 357-363), publicà quatre urnes, de les quals tres eren inèdites (cedides per M. Camps i pel propietari de la finca a través del primer).

Urna núm. A-1

(PITA 1966, 199 i fig. 2); (MAYA 1981, 361 i lám. XXIV, fig. 1)

Perfil: bicònic, carena baixa acusada, vora en llençüeta. Base plana. Nansa en el cos superior de la peça.

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: Puig Pelegrí núm. 1 i el perfil de la G-267 de Roques de Sant Formatge, així com a perfils típics de Las Valletas (Sena) (PITA 1966, 199).

Cronologia assignada: Pita li assigna una cronologia de finals del període Vilaseca I.

6. Per referir-nos a les urnes respectarem la nomenclatura utilitzada per Pita primer i posteriorment per Maya.

Urna núm. A-2

(PITA 1966, 199 i fig. 3)

Perfil: bicònic, carena baixa acusada, vora en llengüeta de la qual surt una nansa. Base plana.

Decoració: acanalada, situada en la nansa.

Paral·lels: Las Valletas (Sena), Roquízal del Rullo.

Cronologia assignada: Pita li assigna una cronologia dins el període Vilaseca I.

Urna núm. A-3

(PITA 1966, 199-200 i fig. 1)

Perfil: bicònic, carena acusada. Cos superior i inferior convexos. Vora recta o lleugerament còncava. Peu una mica diferenciat.

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: Roques de Sant Formatge G-267, F-88 i G-248. Colomina 1, 3, 7, 11, 13 i 25.

Cronologia assignada: Pita li assigna una cronologia de finals del període Vilaseca I.

Urna núm. A-4

(PITA 1966, 200 i fig. 1)

Perfil: bicònic, cos superior i inferior convexos, carena acusada i alta, vora convexa. Urna de grans dimensions de boca àmplia. Nansa.

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: Roques de Sant Formatge F-123.

Urna núm. A-5

(PITA 1966, 200-201 i fig. 2).

Perfil: bicònic, cos superior i inferior convexos. Carena baixa acusada. Vora convexa. Boca àmplia. Base plana.

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: Las Valletas (Sena), Roques de Sant Formatge G-202 (tot i que el perfil d'aquesta no és angulós) i Roquízal del Rullo.

Cronologia assignada: Pita li assigna una cronologia de finals del període Vilaseca I.

Urna núm. 2

(MAYA 1981, 361-362 i lám. XXIV, fig. 2)

Perfil: bicònic, carena baixa acusada, vora en llengüeta i exvasada. Arrancament de nansa bilobulada. Base lleugerament còncava.

Decoració: sense decoració.

Cronologia assignada: Vilaseca I.

Urna núm. 3

(MAYA 1981, 362 i lám. XXIV, fig. 3)

Perfil: bicònic, carena baixa i llavi exvasat. Base plana.

Decoració: sense decoració.

Cronologia assignada: Vilaseca I.

Urna núm. 5

(MAYA 1981, 362 i lám. XXIV, fig. 5)

Perfil: vaset. Bicònic, amb la part superior del cos més petita. Llavi exvasat i lleugerament bisellat. Base lleugerament còncava.

Decoració: acanalada. 4 acanaladures àmplies horitzontals per sota del coll.

Cronologia assignada: Vilaseca I.

Cronologia

Tipològicament, Maya situa les urnes d'El Puntal en un moment molt antic dins els primers camps d'urnes per la presència d'una banda de ceràmiques amb uns perfils pertanyents a la tradició de les coves de Janet i Marcó, el moment més antic de Tarrassa o Besòdia (urna 4), però també, i accentuat, per l'existència d'urnes que presenten unes característiques arcaitzants, arrelades en el substrat local: allisat que no arriba al brunyit, manca d'acanalats i la similitud d'alguns perfils i nanses a les ceràmiques d'apèndix de botó (MAYA 1981, 363).

És a dir que podem situar l'inici de la necròpoli d'El Puntal en un primer moment dins els camps d'urnes antics, al voltant del 1100 aC, període al llarg del qual és utilitzada sense arribar, pel que coneixem, però, al posterior, és a dir finalitza al voltant del 900 aC.

Roques de Sant Formatge (Seròs)

La necròpoli de Roques de Sant Formatge és un vast conjunt funerari de camps de túmuls que s'estén pels camps situats en llengües de terreny al voltant del jaciment ibèric homònim en una cota lleugerament inferior. Es tracta del conjunt funerari més extens de camps de túmuls conegut en la zona del Baix Segre-Cinca.

Fou descoberta l'any 1963 amb motiu d'extraccions de terres efectuades per reparar un camí veïnal. Un cop fou comunicada la troballa a les autoritats competents, s'iniciaren, d'una banda, el gener de 1963, les primeres excavacions, dirigides per J. A. Tarragó Pleyan al sector NW de l'anomenat Camp F, que es perllongaren solament durant quatre dies i que es van continuar el mes de setembre d'aquell mateix any i la tardor de 1964, aquest cop sota la supervisió de R. Pita i L. Díez-Coronel; mentre que, d'altra banda, s'inicià una intensa activitat prospectorà per les rodalies a càrrec de R. Pita Mercé, R. Jaques i J. Dago que els dugué a situar una vintena de localitzacions (PITA, DÍEZ-CORONEL 1968, 4), que numeraren de la A a la V.⁷

La necròpoli tumular la conformen els anomenats per Pita i Díez-Coronel, camps: F, G, H i N, que són en els que s'hi realitzaren excavacions en major o menor grau. Altres localitzacions que per aquests autors podrien correspondre a la mateixa necròpoli tumular (Camps J, K, L, M i V) han estat posats seriosament en dubte per altres investigadors (RODRÍGUEZ 1980, 144 i 147) que en posteriors prospeccions no han localitzat cap indici de la seva existència.

7. Per veure amb més detall descripcions sobre aquestes localitzacions, les que es corresponen a diferents sectors de la necròpoli, sobretot les no excavades, a les quals a penes ens referirem i altres de més difícil atribució (possible vil·la romana, possible poblat del bronze, possible necròpoli d'inhumació romana...) vegeu la monografia de Pita i Díez-Coronel (PITA, DÍEZ-CORONEL 1968, 8-13). Resulta molt interessant també la revisió que d'aquestes localitzacions en féu posteriorment J. I. Rodríguez en la seva tesi de llicenciatura (RODRÍGUEZ 1980, 140-147) ja que ens permet comptar amb una visió molt més crítica i acurada quant a les localitzacions atribuïdes per Pita.

1. Camp F

Situat en una llengua de terreny ubicada als peus del vessant oest del tossal de les Roques (tossal bes-só del de Roques de Sant Formatge, on s'ubica el poblat ibèric, arqueològicament estèril).

Es comptabilitzaren un total de 200 tombes sense que, segons els mateixos autors de la investigació, s'esgotés el sediment de la zona, és a dir, existia la possibilitat que el nombre fos més elevat (fins a 400 segons aquests investigadors). D'aquests 200 túmuls, 50 es troben en el sector més occidental, en forma de falca, que és el més ben conegut i del qual sembla ser que se n'excavaren unes 40 (PITA, Díez-CORONEL 1968, 14). Pel que fa a la resta de túmuls no es realitzà més que una tasca de neteja superficial.

De les 200 tombes numerades, 50 tenien signes d'haver estat violades poc abans de l'excavació, mentre que altres tenien signes d'haver-ho estat des d'antic. Tot això féu que el nombre d'urnes senceres recuperades fos relativament mins (no assenyalen, però, quantes).

En aquest sector de la necròpoli la majoria de les tombes són circulars o ovalades, únicament una quinzena de les 200 numerades són de tipus rectangular.

Pel que fa a les ceràmiques, les urnes del Camp F presenten perfils variats, que denoten diferents fases d'utilització de la necròpoli:

—Les urnes F-88, F-123, F-157 i F-12 presenten carena marcadament angulosa. Segons Pita i Díez-Coronel cronològicament atribuïbles a un moment final del període Vilaseca I (Vilaseca IB), però anterior a Vilaseca II. Aquest moment el daten entre el 900 i el 800 aC, tenint en compte que en aquells moments el període Vilaseca I es datava entre el 1000 i el 800 aC. Amb la revisió que en féu Almagro, aquest moment equivaldria a un lapse de temps entre el 1000 i el 900 aC (camps d'urnes antics II) (més proper, però, al final de la fase, 950-900 aC).

—Altres (no especifiquen quines) tenen característiques més modernes, del tipus Llardecans i Les Obagues. Atribuïbles cronològicament al període Vilaseca II (800-750 aC), amb la cronologia d'Almagro-Ruiz Zapatero (900-750 aC), és a dir la primera fase dels camps d'urnes recents (CURI), que es correspondria a més amb el període de màxima utilització d'aquest sector.

—Finalment la fase final dona perfils típics del període Vilaseca III (750-600 aC), amb la cronologia d'Almagro-Ruiz Zapatero es correspondria a la segona etapa dels camps d'urnes recents (CUR II) (750-650 aC).

2. Camp G

Es troba situat a uns 100 m de l'anterior, en direcció nord-oest, en una petita elevació actualment destruïda.

En aquest camp es localitzaren i netejaren (no especifiquen què volen dir amb el terme netejar: neteja superficial de l'estructura o excavació?) 112 estructures tumulars, sense que s'esgotés com en el cas anterior el sediment arqueològic. En dates properes a l'excavació es destruïren i violaren gran quantitat de túmuls del sector NE del camp G, però es van recuperar amb seguretat dues urnes, que es corresponen amb les tombes G-201 i G-202. La majoria de les tombes d'aquest sector són d'estructura circular. En el sector SE del camp G es documentà la tomba G-232-234 que

contenia tres urnes a l'interior d'un únic túmul ovalat. Finalment, en la vessant sud del monticle que ocupa el Camp G es localitzà un conjunt de tombes de planta rectangular de les quals se n'excavaren unes tretze. El major nombre de tombes es localitzen en el sector centre-est, la majoria de planta rectangular. En aquest sector es documentaren un tipus de tombes a les quals més endavant ens referirem en parlar de tipologia tumular: les tombes amb cistes amb apèndix (G-250 i G-271).

Com a dada interessant voldríem remarcar la notícia que recullen Pita i Díez-Coronel de l'existència en el punt central i més elevat del camp G d'un pedra de gran volum (amb parets allisades). Per a Pita i Díez-Coronel podria tractar-se d'una mena de santuari o temple (?), tot i que recullen la notícia oral de l'existència d'una cabanera de la qual, segons la gent dels voltants, n'era una fita (PITA, Díez-CORONEL 1968, 21). El tema resulta doblement interessant car per sota d'aquesta "pedra", i segons Pita i Díez-Coronel, formant-ne part, es troba l'estructura tumular G-280, que presenta dues cistes-apèndix, una orientada vers l'est i l'altra vers el nord.

Al nostre parer podria tractar-se d'una estructura de senyalització, amb connotacions especials, per la mateixa configuració de l'estructura G-280 i de la situació que ocupa dins el camp (posició en el punt més elevat). Reprendrem aquest tema amb posterioritat.

Pel que fa a les ceràmiques recuperades, aproximadament una vintena, en el sector NE del cap G localitzaren les urnes G-201, G-202 i G-219.

L'urna G-219, la més arcaica, de perfil biconvex i forta carena, amb nanses, amb paral·lels amb algun perfil de Janet, però amb la carena una mica menys marcada i amb alguna forma d'Agullana I, la situen en un moment final del període Vilaseca I (camps d'urnes antics II). Mentre que les altres dues, la G-201 amb paral·lels a Llardecans, i la G-202 amb paral·lels a Las Valletas, les situen en el període de Vilaseca II, camps d'urnes recents I (PITA, Díez-CORONEL 1968, 21). En el sector SE, la situació és similar, amb urnes amb perfils arcaics, corresponents al període Vilaseca I, G-230; l'urna G-241, que situen a cavall de Vilaseca I i II, i finalment les urnes G-232 i G-242 amb paral·lels a Les Obagues i Llardecans dins ja del període Vilaseca II. La part nord del sector presenta urnes de perfils arcaics, G-248 i G-254, sobretot la primera amb paral·lels a Janet. Mentre que les G-249 i G-256, ambdues dins del perfil Maluquer I, tenen la carena una mica més suavitzada. En tot cas, per a Pita i Díez-Coronel aquest sector del camp G sembla més antic que els de la zona oriental i més baixa del camp.

Totes les urnes vistes fins ara del Camp G es corresponen a túmuls de planta circular.

De les tombes rectangulars del sector sud del camp G, només es recuperà una petita urna, G-258, de panxa arrodonida i amb una nansa que Pita i Díez-Coronel situen entre els períodes Vilaseca I i II (túmul rectangular?).

Finalment, en el sector oest, les urnes G-308 i G-309, Pita i Díez-Coronel les descriuen com a susceptibles d'establir paral·lels a Janet i Marcó, tot i que ells mateixos destaquen la suavització de la carena, alhora que apunten que van ser més tardanes. Els dibuixos d'ambdues urnes (PITA, Díez-CORONEL 1968, 39, fig.

32 i 44, fig. 37), de carenes suavitzades, i en el cas de la 308 amb la base lleugerament còncava (la 309 no conserva la base) ens decanten també per una datació més tardana.

En conjunt, doncs, el camp G, es data entre finals del període Vilaseca I i el període Vilaseca II, és a dir entre finals dels camps d'urnes antics (1000-900 aC) i els camps d'urnes recents I (900-750 aC). Com a nota discordant, però, hi ha la presència de les estructures tumulars de planta rectangular en el sector sud.

3. Camp H

El camp H és una llengua de terra amb una amplada d'entre 10 i 15 m i una llargada d'uns 75 m, tot i que d'aquest uns 25 es troben destruïts per l'extracció de terres. Les tasques realitzades en aquest camp es reduïren a la neteja superficial d'una vintena de túmuls, però van quedar per excavar la major part de la seva superfície.

Dels vint túmuls posats al descobert, uns deu tenien signes d'haver estat violats poc abans de l'excavació, i únicament es van recuperar tres urnes: H-404, H-412 i H-417. Les dues primeres tenen un perfil del tipus Llardecans (Vilaseca II), mentre que la tercera té un perfil més modern, amb paral·lels a Molà (Vilaseca III).

Amb aquestes dades Pita i Díez-Coronel suposen que el camp de túmuls H és més modern que els camps F i G, que va entrar en funcionament a mitjan període Vilaseca II i es va allargar fins ben entrat el període Vilaseca III (PITA, Díez-CORONEL 1968, 24). A nosaltres ens sembla, tot i no discutir els límits cronològics establerts en base a les ceràmiques recuperades, que resulta agosarat, atès que d'una banda restaren moltes estructures per excavar i d'una altra banda tenint en compte la destrucció de bona part del camp, assegurar que aquest camp és més modern que els anteriors basant-se únicament en el fet que de les tres urnes recuperades cap d'elles té uns perfils més arcaics, ja que no es pot afirmar amb seguretat que no n'hi hagués entre les destruïdes o entre les estructures encara no excavades.

Pel que fa a l'estructura exterior dels túmuls, tots els que han estat netejats són de planta circular.

4. Camp N

Aquest camp en realitat és una perllongació vers el sud del camp H, tot i que a una cota inferior.

S'excavaren sis o set estructures de planta rectangular (recordem que en la vessant sud del monticle on hi ha el camp G ja es documentaren 13 estructures tumulars de planta rectangular). En concret la N-951 fou excavada amb detall i únicament va mostrar un paviment de pedres que cobreix tota la superfície del rectangle, sense cap indicatiu de ceràmica, tal i com passa amb la majoria d'estructures d'aquest tipus localitzades al jaciment, si bé en algunes s'hi localitzaren indicis de cendres (PITA, Díez-CORONEL 1968, 25).

Sobre la funcionalitat d'aquestes estructures aprofundirem amb posterioritat.

Pel que fa a l'estructura externa dels túmuls, la majoria són circulars. N'hi ha també de forma ovalada, semicirculars (probablement restes de túmuls circulars), quadrangulars i altres sense forma definida.

En l'interior, habitualment s'hi troba una urna (hi ha alguns casos en què no hi ha urna, sinó que les cendres se situen directament en la cista central i un cas excepcional en què s'hi documentaren tres urnes) ubicada dins d'una cista central feta amb lloses de pedra. L'urna es troba coberta per una llosa de pedra treballada de forma circular, existint en alguns exemplars una osca triangular de petites dimensions en un extrem de la vora. En alguns casos a més d'aquesta tapadora la cista que protegeix l'urna també es troba coberta per una llosa. Normalment, però, hi ha una única tapadora, la de l'urna o la de la cista, però rarament ambdues a la vegada. Altres vegades no n'hi ha de cap tipus.

Els tipus de túmuls documentats en la necròpoli són:

—Túmulo circular amb dues cistes concèntriques: revestiment de lloses verticals, sense sòcol, que conté un anell circular de lloses horitzontals. La cista externa és quadrada i la interna pentagonal. No presenta sòcol. Com a exemple el túmul F-12.

—Túmulo circular amb cista única i revestiment vertical. És el més freqüent en el camp G. Revestiment de pedres verticals, clavades en el terra, sense sòcol. Contingut tumular de forma més o menys regular, de pedres horitzontals. Cista interna de forma pentagonal o quadrada.

—Túmulo ovalat amb diverses cistes i revestiment vertical. Variant de l'anterior. Se n'ha documentat un únic cas, el G-230, en el qual aparegueren tres cistes quadrangulars amb una urna en cadascuna.

—Túmulo circular amb cista única i revestiment horitzontal. Bastant freqüent en el camp F. El revestiment està format per un anell circular de pedres de bastant grandària i disposades horitzontalment; el contingut tumular és de pedres irregulars.

—Túmulo circular amb revestiment i sòcol. És una variant de l'anterior, amb revestiment format per anell circular, per sota del qual es documenta un sòcol o banquetta de pedra de major diàmetre que l'estructura tumular superior.

—Túmuls petits senzills. Revestiment de lloses verticals, amb un diàmetre màxim de poc més d'un metre i un contingut tumular format per pedres petites i terra. A la part central s'hi troba l'urna, en ocasions a l'interior d'una cista o sense (F-187, F-23, F-24 i F-2 entre altres). La seva disposició aprofita els espais intermedis de les obres tumulars de majors dimensions. És relativament abundant.

—Túmulo rectangular de parets treballades. És el tipus més complex, se'n coneix únicament el F-26. Les parets laterals (0,25 m de gruix) del rectangle estan construïdes amb petites lloses de pedres verticals, formant parament amb un reblliment de pedres més petites unides amb fang, que s'assentaven sobre un sòcol exterior de pedres i fang de la mateixa amplada. L'interior estava cobert per pedres irregulars i no s'hi localitzà cap urna, ni cista que l'hagués pogut contenir, ni tampoc indicis que hagués estat violada en època recent (aparegueren, però, fragments de ceràmica i aixovar de bronze). Durant les excavacions observaren senyals de foc en les pedres i terra cremada de l'interior, per la qual cosa s'interpreta com un possible *ustrinum* (PITA, Díez-CORONEL 1968, 18 i 33-34). Aquesta tomba se superposa a les

estructures tumulars de planta circular F-57 i F-58, de construcció anterior.

—Túmulo rectangular en pendent. Localitzats en la vessant sud del camp G. La majoria (quantos?) d'aquestes obres no presenten restes d'urna i en la seva part central es documenta una cista, en la qual hi ha cendres i terres cremades (i ossos?) que s'interpreten com a deposició de les restes del difunt (PITA, Díez-CORONEL 1968, 35).

—Túmulo rectangular amb paviment de grans pedres. S'estudiaren molt superficialment i no se'n donen més dades. Es coneixen dos exemplars F-112 i F-113.

—Túmulo rectangular amb paviment superior. Tomba N-951, constituïda en l'interior per un paviment regular de pedres horitzontals sobre el qual es documentaren restes de cendres. Interpretada com un possible *ustrinum* (PITA, Díez-CORONEL 1968, 35-36).

—Apèndixs tumulars. En algunes tombes, com és el cas de la G-271, G-250 i la G-280, es documentaren cistes quadrades adossades a la cara externa de l'obra tumular en les quals no s'hi documentà l'existència d'urna. Se n'examinà el contingut de terra i no s'hi localitzà res de particular (PITA, Díez-CORONEL 1968, 36).

—Tomba amb gran pedra clavada. Tomba G-280. Situada en el punt més elevat del camp G i excavada superficialment. Està formada per una gran llosa de pedra, més o menys tallada i clavada verticalment. A banda i banda apareixen dues cistes de pedra adossades a mode d'apèndix, vora la base de la roca principal. No especifiquen si hi ha obra tumular ni de quin tipus és. Per la descripció que en fan sembla que no hi hagi obra tumular i que es redueixi a la pedra clavada i a les dues cistes. La seva singularitat i la seva situació, en el punt més elevat del camp, creiem que devia tenir una especial significació, que se'ns escapa, però que cal tenir molt present (senyalització,...?).

—Cistes de lloses de grans dimensions. Únicament se'n coneix un exemplar i de forma incompleta, la G-294, que pel que sembla és una cista de lloses de pedra de mida gran, de tal manera que segons els seus excavadors s'assembla més a una tomba d'inhumació que a una d'incineració.

Entre els aixovars metàl·lics (en bronze exclusivament),⁸ es localitzaren braçalets de secció quadrada o rectangular i alguns de circular, que poden ser llisos o decorats amb incisions o amb un cercle o peduncle al final. D'anells, se n'ha recollit en les tombes G-257, F-89 entre altres, i tenen seccions rectangulars, quadrada o circular. Finalment, hi ha una placa de cinturó del tipus denominat de cadenes per Vilaseca.

8. Durant les tasques d'inventari del Fons d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, dut a terme per Marta Morán i M. Pilar Vázquez, contractades per la Diputació de Lleida amb aquesta finalitat, hem pogut documentar, per primera vegada, i així ho avancem com a primícia, la presència d'elements metàl·lics de ferro en la necròpoli. Aquest element no resulta discordant amb la cronologia de la darrera fase de la necròpoli ni amb l'existència de túmuls rectangulars. Agraïm al responsable del Servei d'Arqueologia de l'IEI, Joan Ramon González, la possibilitat d'aprofundir en aquest i altres aspectes de la nostra investigació.

Pel que fa al contingut de les urnes està format per una barreja d'ossos fragmentats a propòsit i cendres amb restes de carbons i terra. La terra se suposa que degué entrar a posteriori, ja que les urnes més ben tancades i no contaminades es troben mig plenes i contenen exclusivament ossos i cendres. En algunes fins i tot la presència de cendres és gairebé insignificant.

Com és habitual i ha estat documentat en altres necròpolis amb posterioritat, al voltant de la cista es disposa una capa de cendres, formant capes de fins a 50 mm de gruix amb unes coloracions de gris a negre o a ocre pujat.

En el cas de les tombes F-26 i F-58 es trobaren restes d'una argila rogenca d'uns 2-3 cm i amb signes de rubefacció, que com ja hem dit amb anterioritat ha fet pensar que hagués tingut una funció d'*ustrinum*. També en totes les estructures rectangulars del sector sud del camp G s'observen moltes restes de cendres.

Cronologia

Tal i com hem vist, la cronologia de la necròpoli ens la dona l'estudi tipològic de les ceràmiques recuperades en els diferents camps. En els camps F i G es documenten les tres fases d'ocupació representades a la necròpoli. Mentre que en els camps H i N només s'hi documentaren parcialment alguna d'aquestes fases.

Com que ja hem descrit en cada camp les característiques de cada fase no ens hi entretindrem, resumint doncs:

—Fase I o Roques I (1000/950-900 aC). Representada en els camps F i G. Caracteritzada per urnes bitroncocòniques de marcada carena i base plana, generalment amb acanalats. Segons Pita i Díez-Coronel cronològicament atribuïbles a un moment final del període Vilaseca I (Vilaseca IB), però anterior a Vilaseca II. Aquest moment el daten entre el 900 i el 800 aC, tenint en compte que en aquells moments el període Vilaseca I es datava entre el 1000 i el 800 aC (Vilaseca IA 1000-900 aC i Vilaseca IB 900-800 aC). Amb la revisió que en féu Almagro, aquest moment equivaldria a un lapse de temps entre el 1000 i el 900 aC (camps d'urnes antics II) (més proper al final de la fase, 950-900 aC).

—Fase II o Roques II (900-750 aC). Representada en els camps F, G i H. Suposa el moment de màxima activitat de la necròpoli i es correspon amb urnes tipus Llardecans. Atribuïbles cronològicament al període Vilaseca II (800-750 aC), amb la cronologia d'Almagro-Ruiz Zapatero (900-750 aC), és a dir la primera fase dels camps d'urnes recents (CURI).

—Fase III o Roques III (750-650 aC). Representada en els camps F, G, H i N. Dona perfils típics del període Vilaseca III (750-600 aC), amb perfils globulars en els quals es va perdent la decoració acanalada. Amb la cronologia d'Almagro-Ruiz Zapatero es correspondria a la segona etapa dels camps d'urnes recents (CUR II) (750-650 aC).

En les dues primeres fases els túmuls són de planta circular, amb les diferents variants que hem exposat, mentre que tot i que sembla que aquests perduren en la tercera fase, la característica principal d'aquesta són els túmuls quadrangulars o rectangulars d'empedrat.

El Tancat (la Granja d'Escarp)

El jaciment, format per un sol túmul pla o pseudo-túmul, se situa en l'extrem nord-est d'un tossal troncocònic, gairebé a l'inici de la vessant.

Fou localitzat i netejat per excavadors clandestins l'any 1982, que localitzaren i escamparen pels voltants del túmul gran quantitat de restes humanes afectades de manera desigual per la cremació. Amb posterioritat, fou excavat en un intent de recuperar el màxim d'informació possible malgrat l'anterior intervenció pels arqueòlegs Josep Gallart i Elisenda Vives (GALLART, VIVES 1986, 135-143); (VIVES, GALLART 1985, 601-610).

L'excavació arqueològica d'urgència que es dué a terme se centrà d'una banda en el garbellat de totes les terres que els clandestins havien extret de l'interior del túmul i l'excavació d'una petita zona que havia restat inalterada.

De l'operació de sedassar les terres es recuperaren gran quantitat d'ossos cremats i altres elements de l'aixovar que els acompanyaven (elements malacològics i metàl·lics d'ornamentació personal).

Pel que fa a l'estructura del túmul, estava format per un anell extern, més o menys circular, d'entre 3 i 3,60 metres de diàmetre, format per lloses de pedra calcària de mida mitjana i petita.

En l'interior es documentà una cista de forma trapezoïdal i formada per lloses de pedra calcària clavades verticalment, que tenien mostres d'haver estat afectades per l'acció del foc, de la qual cosa es deduïa que la cremació s'havia dut a terme a l'interior del túmul.

En la part interna de la cista, no malmesa pels clandestins, aparegué un esquelet en posició supina incomplet i diferents membres d'altres individus en posició anatòmica. La cremació de tots els individus fou simultània. Posteriorment a l'acció del foc es dipositaren sobre les restes incinerades dos vasos d'ofrena i se segellà l'estructura amb una coberta de material vegetal i fang que s'endurí ràpidament per l'efecte del calor.

Les restes òssies trobades intactes, pertanyen a cinc adults i un nen. De l'estudi i la classificació de totes les restes se'n desprèn que foren cremades, parcialment de 33 a 35 persones, 23 adults, 2 joves i de 8 a 10 infants.

Pel que fa a l'aixovar es documentaren dos vasos d'ofrenes i un fragment de vas amb decoració plàstica de cordons amb digitacions. Dels vasos d'ofrenes, un té el fons cònic, el coll alt i convergent, el llavi arrodonit i una nansa vertical. L'altre, té perfil globular, base plana, llavi apuntat i nansa vertical. Els elements metàl·lics recuperats es componen de fragments de braçalets llisos (secció quadrangular o planoconvexa), anells de secció circular, anelles de cadeneta, torques helicoïdals i una perla tubular de collar. També es localitzaren elements malacològics per a ser usats com a ornamentació personal

Cronologia

Per a E. Vives i J. Gallart cronològicament es pot situar el túmul en un període entre finals del segle VIII i el segle VI aC.

Es tracta d'un cas singular i únic en tots els aspectes, tant pel nombre d'individus incinerats, com per la seva estructura, tot i que l'anell extern del túmul té simi-

lituds amb els túmuls plans del Baix Segre-Cinca, la seva gran cista central, utilitzada com a *ustrinum*, sense ossaris, no té paral·lels coneguts.

Segons E. Vives i J. Gallart, podria tractar-se d'una comunitat forània, que patiria per motius desconeguts una mortalitat sobtada, tot i que la qüestió planteja molts interrogants.

Les necròpolis de les zones veïnes

Necròpolis de les zones de contacte: La Colomina (Os de Balaguer), La Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens), La Pena (Torregrossa).

La Colomina (Os de Balaguer)

La necròpoli de La Colomina o Colomina 1 està ubicada als peus de la vessant oriental de la Serra Llarga.

Fou descoberta l'any 1965, amb motiu de la realització d'unes obres d'explanació per tal de condicionar uns terrenys per al cultiu de regadiu. Avisats els llavors responsables de la Sección de Arqueología del Instituto de Estudios Ilerdenses, iniciaren en els dies següents les tasques de salvament de les restes localitzades. Es documentaren un total de setze estructures i trentatres urnes (disset fora de context) (DÍEZ-CORONEL 1965, 71-104).

L'any 1987 i novament amb motiu de les obres d'explanació d'un camp ubicat al nord de l'anterior, aparegueren estructures tumulars. Paralitzades les obres, s'efectuà aquest cop una intervenció d'urgència modelica, capdavantera pel que fa al sistema d'enregistrament, en la qual es localitzaren un conjunt de vint-i-vuit estructures tumulars, de les quals se n'excavaren en total una dotzena (FERRÁNDEZ *et al.* 1991, 83-150).

Pel que fa a l'estructura dels túmuls, segons les descripcions de Díez-Coronel, estaven formats per un anell de pedres o còdols clavats, de planta entre circular i ovalada, un enllosat a l'interior i una gran llosa en el centre segellant la fossa on es diposita l'ossari, que es trobava a una profunditat d'entre 55 a 70 cm. Envoltant l'urna o més habitualment entre aquesta i l'enllosat tumular es documentà l'existència d'una capa de cendres. En alguns casos no es documentà urna. Així, en el cas del túmul T-5 s'observaren deposicions de cendres directament sobre l'espai delimitat per l'anella externa del túmul i en els T-4 i T-34 aquestes estaven dipositades en un *loculus* sense urna (DÍEZ-CORONEL 1965, 74). Les tapes de les urnes són de pedra o de guix.

Les estructures excavades l'any 1987 (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 83-150), no presenten gaires diferències respecte a les documentades per Díez-Coronel. En tot cas el seu acurat procés d'excavació permet fer alguna que altra matisació. L'urna ossària se situa en una fossa o *loculus*, la boca del qual es troba aproximadament en el centre geomètric del túmul, està, però, excavada per sota, motiu pel qual es desplaça l'eix de buidament original. Les urnes es cobreixen amb una tapadora de pedra (en aquest cas no se'n documentà cap de guix, si bé en un cas per sobre de la tapadora de pedra s'hi col·locà una tassa ceràmica invertida). Les urnes són

falcades amb còdols des de la base fins a l'inici del coll i la fossa es rebla amb posterioritat amb una capa de cendres i terra. Díez-Coronel no esmenta que les urnes es trobessin falcades, però en canvi descriu l'existència de petits còdols immediats a la tapa o a uns 30 cm (al costat, per sobre?) disposats en semicercle en la part que mirava cap a la serra. Un cop finalitzat el rebliment (capa de cendres), el *loculus* se segella amb una llosa plana o amb una capa de terra cremada per sobre de la qual es col·loca igualment la llosa, així se'n senyalitza la ubicació.

Depenent de les estructures que senyalitzaran la tomba (esteles o lloses), varien els elements que se situen a continuació. En cas que hi hagi esteles, es documenta la presència d'una aglomeració de blocs com a element de suport, mentre que els que estan senyalitzats a partir d'una llosa plana presenten un empedrat horitzontal, que existeix també en els primers.

En dos casos aquests elements senyalitzadors són completats per un anell intern (cercles de còdols col·locats per damunt dels empedrats).

Finalment, el conjunt de l'estructura es cobreix amb una fina capa de graves, sense afectar mai l'anell extern, que serveix per delimitar el conjunt de l'enterrament.

Pel que fa a l'organització espacial de la necròpoli s'han documentat agrupacions de túmuls (de dos en dos o de tres en tres), ja sigui perquè contactin els seus anells externs o bé per la seva proximitat. Habitualment aquestes associacions es donen entre túmuls de petites dimensions amb un de més gran, però també es dona entre dos túmuls de dimensions similars (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 138-139).

L'estudi tipològic de les urnes en distingeix de tres tipus:

—Tipus I (DÍEZ-CORONEL 1965, 90); (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 116-118).

Perfil: bicònic, amb carena angulosa, vora convexa marcada a l'interior i llavi habitualment bisellat. Base plana, en algun cas bombada cap a l'interior.

Decoració: alguns exemplars presenten decoració acanalada situada a l'esquena de la peça. Els motius més emprats són les bandes horitzontals paral·leles combinades amb sèries de garlandes o triangles; els triangles associats a una línia de petits cercles enfonsats o bé solcs acanalats encerclant la nansa.

Paral·lels: fase I de Roques de Sant Formatge.

Cronologia assignada: Díez Coronel situa aquestes urnes en un període intermedi entre Vilaseca I i Vilaseca II, al qual denomina Vilaseca IB. Aquest període, definit també en la necròpoli de Roques de Sant Formatge (PITA, DÍEZ-CORONEL 1968, 18) Pita i Díez-Coronel el daten entre el 900 i el 800 aC, tenint en compte que en aquells moments el període Vilaseca I es datava entre el 1000 i el 800 aC. Amb la revisió que en féu Almagro, aquest moment equivaldria a un lapse de temps entre el 1000 i el 900 aC (camps d'urnes antics II) (més proper al final de la fase, 950-900 aC). (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 118) donen per bona aquesta cronologia (Vilaseca IB) així com els paral·lels amb necròpolis tumulars antigues, però situen la cronologia d'aquesta fase en el 850-750 aC.

—Tipus II (DÍEZ-CORONEL 1965, 90); (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 118-119):

—Tipus IIa

Perfil: bicònic amb la carena més arrodonida que el grup anterior. Vora exvasada o convexa. En algun cas llavi bisellat. Base plana.

Decoració: acanalats sota la vora o sense decoració.

Paral·lels: fase II de Besòdia, Les Escorres.

Cronologia assignada: tant el seu primer excavador (DÍEZ-CORONEL 1965, 90) com els posteriors (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 118-119) situen aquestes peces en el període Vilaseca II, que ells situen, cronològicament, entre el 800-750 aC. Amb les cronologies d'Almagro aquest període s'ha de situar entre el 900-750 aC, és a dir l'equivalent a la primera fase dels camps d'urnes recents (bronze final IIIA).

—Tipus IIb

Similar a l'anterior, amb la mateixa cronologia o una mica més baixa, donades les formes més arrodonides i evolucionades, però de mides més petites, amb nansa i sense decoració (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 119).

—Tipus IIc

Perfil: bicònic de vora convexa marcada a l'interior. Carena arrodonida. Bases planes o lleugerament bombades cap a l'interior.

Decoració: acanalada, amb solcs acanalats paral·lels emmarcant tres triangles i solcs acanalats paral·lels emmarcant acanalats oblics amb tendència curvilínia.

Paral·lels: Roques de Sant Formatge.

Cronologia assignada: s'emmarca en un període ampli, que pot anar des del segle X al VII aC.

—Tipus III (DÍEZ-CORONEL 1965, 90); (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 119, 121-123):

—Tipus IIIa. Dins aquest grup s'inclouen les peces més representatives de la colomina I, definides com de "tradició local" (DÍEZ-CORONEL 1965, 90; RUIZ ZAPATERO 1985, 314)

Perfil: ovoide o globular, coll divergent, vora exvasada de llavi arrodonit. Base plana, que en alguns exemplars comença a marcar el peu.

Decoració: plàstica de cordons, situats en la zona d'inflexió entre la vora i el cos, decorats amb incisions obliqües o amb impressions.

Paral·lels: necròpoli de La Pedrera, tipus VI (PLENS 1986, 129, làm. IX) on han estat datades en un horitzó pretorn (aproximadament 550 aC) a partir de l'aixovar que l'acompanyava. Necròpoli de La Pena, tipus IV (GALLART 1982, 101-102, 1988, 16-17 làm. IV-V).

Cronologia assignada: es proposa el segle VII aC, sense que se'n descarti la perduració al llarg de la primera edat del ferro (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 122).

—Tipus IIIb. Representat únicament per dues peces, amb característiques similars al subtipus anterior, però amb un perfil amb clara tendència cilíndrica/ovoide i per la presència d'una nansa (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 122-123) proposen una cronologia de 750-650 aC.

Gairebé totes les urnes presenten una osca triangular a la vora.

Pel que fa als objectes metàl·lics (tots ells de bronze), tots els recuperats són ornamentals (braçalets, anelles enrotllades, denes, anelles discoidals, que han estat interpretades com a arracades) i que han aparegut a l'interior de les urnes, en l'estrat de cendres que reblia

la fossa o en el nivell definit com a restes de pira que senyalitza la ubicació de la deposició mitjançant una llosa plana.

Pel que fa al ritual, les incineracions són secundàries i majoritàriament individuals (en el túmul 14 es documentaren, però, dos adults incinerats). D'altra banda, s'ha associat els túmuls de petites dimensions amb tasses petites amb nansa com a ossari i la seva relació amb tombes de mida superior, a l'existència de tombes infantils (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 136-137). Respecte a les ofrenes, es documentà la presència de fragments ceràmics aïllats (183 fragments), bé dins la mateixa tomba, bé en les seves proximitats, que els excavadors de la necròpoli plantegen com a elements que formarien part d'un ritus durant/postenterrament i que consistiria en la deposició de determinats vasets a l'exterior de la construcció tumular (FERRÁNDEZ *et al.* 1991a, 136-137). Al marge d'aquestes restes, no s'observà cap altre objecte ni resta que pogués ser interpretada amb certesa com a ofrena material o animal.

Cronologia

No es disposa de cap més element de datació que la tipologia de les urnes localitzades en el procés d'excavació dels túmuls.

Pel que fa al moment inicial de la necròpoli, Díez-Coronel el situa en el període Vilaseca IB, a partir de les urnes que Ferrández *et al.* defineixen com a tipus I i que aquests investigadors accepten també com a pertanyents a aquest període. Tanmateix, com ja hem dit, i seguint Ruiz Zapatero (RUIZ ZAPATERO 1985, 314), donen una cronologia a aquest període de 850-800 aC, que tot i que és la que dona Díez-Coronel, no té en compte la pujada de cronologies propugnada per Almagro en fer la revisió dels períodes de Vilaseca i adaptar-los a la seva sistematització, deixant el període Vilaseca IB en una cronologia de 1000-900 aC (en aquest cas més proper a 950-900 aC).

Pel que fa al moment final de la necròpoli, Díez-Coronel el situa en els segles VI o V aC (DÍEZ-CORONEL 1965, 93) Ruiz Zapatero és de la mateixa opinió (RUIZ ZAPATERO 1985, 314), per la presència d'un fermall de cinturó de dos garfis del tipus C V-2 de Cerdeño, fora de context.

Per la seva banda, Ferrández *et al.* i cenyint-se únicament a l'àrea excavada per ells, situen el final de la necròpoli a mitjan segle VII aC (FERRÁNDEZ *et al.* 1991, 139).

Així doncs en la nostra proposta, situem la necròpoli de La Colomina I entre mitjan segle X aC i finals del segle VI aC.

La Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens)

Necròpoli de camps d'urnes. Fou descoberta amb motiu de les obres d'explanació d'uns terrenys ubicats a la partida de La Pedrera. Avisats l'IEI i la Universitat de Barcelona, pels primers hi acudiren els Srs. Pita Mercé i Díez-Coronel i pels segons, el Sr. Martín Tobías. Els treballs de recuperació i documentació es dugueren a terme entre els mesos de març i abril de 1958.

Es diferenciaren tres sectors dins la necròpoli:

—Sector T: ubicat a l'altra banda de la segona secla del Canal d'Urgell.

—Sector A: d'aquest sector és d'on provenen la major part dels materials.

—Sector ABC: diferenciat de l'anterior únicament per estat separats per un desnivell d'aproximadament un metre i mig.

Posteriorment, l'any 1968, el Sr. Díez-Coronel, amb motiu de la construcció d'un magatzem excavà un petit sector de la necròpoli de planta triangular.

Ens trobem, doncs, novament, davant una necròpoli de característiques excepcionals, excavada, si és que podem emprar aquest terme, ateses les circumstàncies de la troballa (enterraments posats al descobert pel tractor, escapçats, amb els aixovars escampats i barrejats...) en unes condicions molt desfavorables.

Els resultats d'aquests treballs no foren mai publicats. Tanmateix, la necròpoli de La Pedrera fou tema central d'estudi en dues tesis de llicenciatura (*Inventario de los materiales de la necrópolis de La Pedrera*, de M. Cierco, presentada l'any 1975 i *La necrópolis de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens)* de M. Plens, presentada l'any 1986. Posteriorment i en el marc de la tesi de llicenciatura *Interrelación Poblado-Necrópolis: propuestas de análisis en las comarcas meridionales de Lleida durante el Bronce Final*, de Pilar Mateo, defensada el 1993, es centra com a cas especial d'estudi l'atenció en el conjunt poblat-necròpoli de La Pedrera. En aquesta ocasió es repassa el treball de M. Plens i basant-se sempre en aquest, s'afegeix alguna puntualització cronològica. S'aprofita també per incloure les urnes recollides en el treball de M. Cierco que no tenen correspondència amb les de Mercé Plens, en la tipologia ceràmica establerta per aquesta (MATEO 1993, 195-225). Així mateix aquest treball ofereix un detallat estudi sobre les correspondències entre la cultura material de poblat i necròpoli (MATEO 1993, 226-257).

Pel que fa al nostre treball i tal i com hem fet, ens limitarem a presentar les principals característiques de la necròpoli, tipologies i descripció dels enterraments i dels materials, així com una aproximació cronològica, esperant-ne i desitjant-ne la publicació en un futur no gaire llunyà. Fonamentalment, recollirem l'estudi de M. Plens i de manera puntual algunes de les anotacions de P. Mateo.

Tipologia dels enterraments (PLENS 1986, 53-54):

—Tipus A

Fossa: format per una fossa practicada en el terreny natural, a l'interior de la qual i en posició vertical o lleugerament inclinada s'ubica l'urna. En la major part dels casos, l'urna es trobava falcada per petits còdols.

—Tipus B

Cista: Format per una fossa amb cista de lloses calcàrees.

En alguns enterraments es documentà la presència de vasets d'ofrena, que es localitzaren a l'interior de l'urna o damunt la tapadora que cobria l'urna.

Les urnes són gairebé totes de factura a mà, únicament cinc exemplars són de factura a torn.

Com a nota destacada cal ressaltar la troballa en el sector A de la necròpoli de tres cavalls inhumats al

costat de les incineracions humanes. Dos d'ells amb els frens de ferro posats al damunt i un amb un morrió de bronze. Lamentablement tots aquests elements es localitzaren fora de context. Les restes òssies pertanyents als animals es perderen o no s'arribaren a recollir mai. Tampoc s'ha pogut esbrinar si aquests enterrament formaven part d'una tomba de carro, que tot i que podria ser plausible, en el seu moment no es recollí cap evidència de la presència d'aquest element, tot i que podem pensar que les circumstàncies de la troballa les feren desaparèixer.

Pel que fa a les ceràmiques de factura a mà, M. Plens (PLENS 1986, 126-129) establí la següent tipologia:

—Tipus Ia

Perfil: Bitroncocònic, amb marcada carena. Vora convexa, llavi bisellat. En alguns casos presenten nansa, que arranca de la carena fins el llavi. Bases abombades cap a l'interior.

Decoració: acanalada (solcs horitzontals, combinats amb triangles encaixats o concèntrics). Situada entre la carena i el coll.

Paral·lels: Coves Janet i Marcó. Necròpoli de Torre Filella, El Puntal, Besòdia, Els Castelletes.

Cronologia assignada: Període Vilaseca I. Segle XI aC, segons M. Plens (PLENS 1986, 125).

—Tipus Ib (se'n coneix un únic exemplar, Z-11, del qual se'n desconeix la ubicació):

Perfil: bitroncocònic, de perfil acusat, tot i que més suavitzat que el tipus anterior, respecte al qual podria representar una evolució. Boca ampla i vora convexa. Ventre angulós. Base bombada cap a l'interior.

Decoració: acanalada, amb solcs horitzontals acabats amb una sèrie de triangles amb el vèrtex cap avall i reomplerts de solcs oblics.

Paral·lels: necròpolis de Torre Filella, el Puntal i Valletes de Sena, en les seves fases més evolucionades, totes elles amb els perfils més suavitzats que l'anterior.

Cronologia assignada: segle X-IX aC, segons M. Plens, (PLENS 1986, 126).

—Tipus II

Perfil: bitroncocònic. Boca ampla. Coll molt desenvolupat amb forma de con invertit, lleugerament acampanat, diferenciat de la resta de l'urna. Ventre globular. Base formant un peu anular alt.

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: necròpolis de Molà, Pedrós i La Pena.

Cronologia assignada: període Vilaseca III. Els exemplars de La Pedrera són formes bastant evolucionades que es podrien datar a finals del segle VII i primera meitat del segle VI aC, segons M. Plens (PLENS 1986, 126).

—Tipus IIIa

Perfil: bitroncocònic. Boca ampla. Coll cònic i molt desenvolupat. Llavi arrodonit i vora convexa. Zona de contacte del coll amb el ventre angulosa. Ventre hemisfèric. Les bases acostumen a formar peus anulars alts, però també poden ser planes. No solen presentar nanses (excepte la Z-4).

Decoració: sense decoració, a excepció de l'A-48 que presenta acanaladures a la zona del coll i d'una urna que es quedà el propietari dels terrenys.

Paral·lels: necròpolis de La Pena, Pedrós, Roques de Sant Formatge i Molà.

Cronologia assignada: finals de Vilaseca III (650-600 aC), segons M. Plens (PLENS 1986, 127). Mentre que per a P. Mateo, el període d'utilització d'aquests tipus s'allargaria fins a mitjan o el tercer quart del segle VI aC, en funció del gran nombre d'elements metàl·lics datats en aquest segle que acompanyen aquestes urnes (fíbules de peu elevat amb botó final, sivella de cinturó d'un garfi i escotadures obertes amb decoració granulada o puntejada i fíbules de cap perforat) (MATEO 1993, 203-206).

Representa el tipus majoritari a la necròpoli.

—Tipus IIIb

Perfil: bitroncocònic. Boca ampla i llavi arrodonit. Coll cònic molt desenvolupat i vora convexa. Zona de contacte del coll amb el ventre arrodonida. Les bases formen peus anulars, no n'hi ha de planes. No solen presentar nanses (excepte la Z-4).

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: necròpoli de Molà, necròpolis de Pedrós i Roques de Sant Formatge (fases més evolucionades) i sobretot necròpoli de La Pena.

Cronologia assignada: finals de Vilaseca III (650-600 aC), per M. Plens (PLENS 1986, 127). Com en el cas anterior, P. Mateo, en funció dels materials metàl·lics (fíbules de doble ressort de bronze, fíbula de peu elevat i botó final) que acompanyen aquestes urnes allarga el seu període d'utilització fins a mitjan segle VI aC (MATEO 1993, 207-208).

—Tipus IV

Perfil: bitroncocònic de perfil suau en S. Colls desenvolupats i esvelts. Boca ampla. Coll cònic i molt desenvolupat. Llavi arrodonit i vora convexa. Vora no marcada i llavi arrodonit. Zona de contacte del coll amb el ventre, globular, arrodonida. Bases planes o formant peus anulars de poca alçada i parets gruixudes.

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: evolució del tipus anterior. Necròpoli de Molà o Roques de Sant Formatge.

Cronologia assignada: finals segle VII aC-inicis del segle VI aC, segons M. Plens (PLENS 1986, 128).

—Tipus V

Perfil: ovoide-globular. Vora convexa amb el llavi arrodonit. Coll estrangulat i divergent. Presenten una o dues nanses que van de l'espatlla al llavi de la peça. Les bases formen peus anulars alts de parets primes.

Paral·lels: segons Ruiz Zapatero, aquesta forma únicament és coneguda a La Pedrera (RUIZ ZAPATERO 1985, 742, fig. 221, 6). En canvi P. Mateo li atribueix paral·lels a les necròpolis de Coll del Moro i La Pena.

Cronologia assignada: horitzó pretorn. En alguns casos imiten formes de ceràmica tornejada. Mitjan segle VI aC, segons M. Plens (PLENS 1986, 129). En canvi P. Mateo, l'eleva a finals del segle VII o inicis del segle VI aC en funció dels seus caràcters tipològics, paral·lelismes i aixovars metàl·lics (fíbula de doble ressort i ganivet de ferro, associació de braçalets, agulla, anelles i placa de bronze amb fulla i mànec de ganivet, agulla i possible peça d'ornament de ferro) (MATEO 1993, 209-210).

—Tipus VI

Perfil: ovoide-globular. Vora convexa amb el llavi arrodonit. Bases planes o bombades. Superfícies polides però no gaire acurades.

Decoració: plàstica, amb cordó de secció triangular.

Paral·lels: Necròpolis de Molà, La Colomina, La Pena, Coll del Moro.

Cronologia assignada: horitzó pretorn, com el tipus V. P. Mateo les data entre mitjan segle VII aC i mitjan segle VI aC (MATEO 1993, 212).

Pel que fa a la ceràmica a torn present a la necròpoli, se'n conserven únicament cinc peces descontextualitzades, que M. Plens classifica en dos tipus ceràmics: ceràmica ibèrica pintada i ceràmica gris de la costa catalana (PLENS 1986, 131):

—Ceràmica ibèrica pintada

*Urna d'orelletes

M. Plens (PLENS 1986, 131-134) i en menor mida P. Mateo (MATEO 1993, 217-219) fan una revisió de la cronologia i distribució d'aquest tipus d'urna per tota la façana mediterrànea i sud-est francès.

L'exemplar de la Pedrera, segons M. Plens, presenta uns trets arcaics o locals (nanses verticals de secció bífida oposades als mamelons, juntament amb la decoració de bandes i filets horitzontals (PLENS 1986, 134), sent datada en la segona meitat del segle VI aC. Per a P. Mateo aquestes característiques arcaiques permeten una datació una mica més primerenca, vers la primera meitat del segle VI aC, tot seguint M. Cura, qui assenyalava que les urnes d'orelletes de nanses subcilíndriques són els prototipus més antics (CURA 1978, 340).

*Gerra amb vora de perfil coll d'ànec.

Per a aquesta peça, M. Plens ofereix la mateixa cronologia que per a l'anterior (PLENS 1986, 134).

—Ceràmica gris de la costa catalana

*Cràtera caliciforme de peu alt

En l'estudi d'aquesta peça, M. Plens (PLENS 1986, 136) la situa cronològicament entre el 550 i el 500 aC, i assenyalava com a dada que avala aquesta cronologia alta l'aparició d'un fragment d'urna d'orelletes de ceràmica gris al Tossal del Molinet (JUNYENT 1976, 883). Per a aquesta investigadora, la cràtera de La Pedrera, a més a més, és important perquè és el material conegut més antic trobat a la catalunya occidental de procedència costanera (PLENS 1986, 136). En la mateixa línia, Emili Junyent afina més la datació de la cràtera situant-la entre el 550-525 aC (JUNYENT 1987, 61). P. Mateo, per la seva banda, situa la cronologia d'aquesta peça a partir del 525 aC (MATEO 1993, 216).

*Cràtera amb nanses

Per a M. Plens aquesta peça representa l'última fase de la necròpoli i la data en el segle IV aC, ja dins l'ibèric ple.

Altres materials presents en la necròpoli són: els vasos d'ofrenes, del qual el tipus més característic és el de boca ampla, amb el coll molt desenvolupat acabat per una vora convexa i ventre globular (PLENS 1986, 137), tots ells de factura a mà i amb paral·lels a les necròpolis de La Colomina, Roques de Sant Formatge i La Pena, amb una datació des d'aproximadament mitjan segle VII aC fins a mitjan segle VI aC, segons P. Mateo (MATEO 1993, 213); les tapadores, planes o bitroncocòniques, les de ceràmica, ja que se'n documenta a més a més d'aquestes una producció peculiar fetes amb una pasta de guix. Menció a part mereixen els objectes metàl·lics de bronze i ferro que constitueixen els aixovars.

Els bronzes

No aprofundirem en l'estudi d'aquests materials, ja que no és l'objectiu del nostre treball. Únicament recollirem de manera molt resumida els materials presents entre els aixovars de la necròpoli,⁹ seguint l'esquema que M. Plens estableix en el seu detallat estudi (PLENS 1986, 159-203).

—Objectes d'ornament personal

*Braçalets (PLENS 1986, 159-161) tancats de secció cilíndrica, oberts de secció plana o planoconvexa, oberts de secció circular acabats amb boletes (aquests són els més abundants a la necròpoli), d'un tomb de secció circular oberts i amb tanca de llengüetes i finalment, braçalets formats per la sobreposició de tires, en aquest grup destaca una "canellera" formada per 56 tires. Tots ells sense decoració. Pel que fa a paral·lels, els d'una sola tira es poden trobar a les necròpolis de La Colomina, Can Canyís, La Pena i Roques de Sant Formatge, els acabats amb boletes a Can Canyís, Solivella, Coll del Moro, La Pena i Mas de Mussols, i els de tires sobreposades a les necròpolis de Roques de Sant Formatge, La Pena i Coll del Moro de Gandesa.

M. Plens no dona cap cronologia per aquests materials, suposem que perquè no són bons marcadors cronològics, donat el seu llarg període d'utilització. Tot i aquesta consideració, G. Ruiz Zapatero situa els braçalets llisos tancats de secció rectangular entre el 700-600 aC, amb possibilitat de perduració en el segle VI aC i els de secció quadrada sense decoració entre els segles VII-V aC (RUIZ ZAPATERO 1985, 965-967).

*Anells-anelles (PLENS 1986, 161). De secció circular o ovalada amb paral·lels a les necròpolis de Roques de Sant Formatge, La Pena, Pedrós, Solivella o Agullana i en el poblat de La Pedrera. Cal destacar l'anell de pedra, malauradament fora de context.

*Cadenetes (PLENS 1986, 162-163). Se'n conserven dues, una acabada amb una anella i l'altra amb un penjol esfèric i dues cadenetes laterals. Com és ben sabut, aquestes peces són habituals de les necròpolis paleoibèriques i entre altres han estat documentades en les necròpolis de Mas de Mussols, L'Oriola, El Puig i Santa Bàrbara de Mianes. Els exemplars de La Pedrera, anaven associats amb una urna (A-39), datada per M. Plens, de finals del segle VII aC (PLENS 1986, 163).

Hi ha notícia, a més a més, de la troballa d'altres cadenetes simples, actualment desaparegudes.

*Figureta zoomorfa (PLENS 1986, 163). En concret una cabreta de bronze, possiblement un penjoll d'ornament personal, associada a les cadenetes i que juntament amb aquestes i els braçalets són típiques de les necròpolis paleoibèriques.

*Torques (PLENS 1986, 163-164). Se'n coneix un sol exemplar fabricat amb motlle amb vareta de secció circular, més fina en els extrems, que estan acabats per un botó cònic-circular i amb paral·lels a les necròpolis de Mas de Mussols, Molà, Mianes i Pedrós. Datat per M. Plens, en el segle VII aC.

9. Vegeu per a més detall el treball de M. Plens (PLENS 1986, 159-203) i també el de P. Mateo (MATEO 1993, 203-204, 207, 209-210, 211, 220, 222-223, fig. 49).

—Fíbules

*De doble ressort. Quatre exemplars sencers. Datable entre finals del segle VII aC i el segle VI aC (PLENS 1986, 165-168).

*De ressort bilateral:

**Fíbules de peu elevat amb botó final. Se'n coneixen dos exemplars, que M. Plens data entre el segle VII i el segle V aC (PLENS 1986, 170) basant-se en les cronologies que donen E. Cuadrado, 600-450 aC (CUADRADO 1963, 23), R. Navarro, mitjan segle VI-mitjan o finals segle V aC (NAVARRO 1970, 75) i E. Pons, 600-450 aC (PONS 1978, 65). Per la seva banda, G. Ruiz Zapatero les data entre el 575/550 i el 500/475 aC i J. L. Maya i en concret per la fíbula de La Pedrera associada amb l'urna ABC 11, en la segona meitat del segle VI aC (MAYA 1993, 35).

**Fíbules de cap perforat o navarroaquitanès. Se'n coneixen dos exemplars, ABC-2, que anava associada a una urna del tipus IIIa de Plens i que encara es conserva, i A-40, aquesta de ferro, perduda en l'actualitat, i que es coneix pels dibuixos de Shule (SHULE 1969, lám. 182) i que aniria associada també a una urna del tipus IIIa de Plens, a un vaset d'ofrena i a un ganivet de ferro.

Pel que fa a la datació, R. Navarro les situa entre mitjan segle VI i mitjan o finals del V aC (NAVARRO 1970, 65-67 i 75), així com Ruiz Zapatero, 550-450 aC (RUIZ ZAPATERO 1985, 958-961) i J. L. Maya, segona meitat del VI i principis del V aC (MAYA 1993, 36). M. Plens, per la seva banda i en funció de la cronologia que atorga a les urnes IIIa amb les quals anaven associades aquestes fíbules, les situa entre finals del segle VII i el segle VI aC (PLENS 1986, 171-172).

—Sivelles o fermalls de cinturó

Les de La Pedrera són del tipus subtriangular, en total se n'han conservat vuit exemplars, d'un sol garfi, talons rectes amb tres forats pels passadors i escotadures obertes (PLENS 1986, 175). Segons les tècniques decoratives de les seves plaques, M. Plens les classifica en tres grups: les que tenen decoració en ressalt (PLENS 1986, 175-177), les de decoració granulada o puntejada (PLENS 1986, 177-180) i les que no duen decoració (PLENS 1986, 180).

Pel que fa a la cronologia, les que tenen decoració en ressalt, A-52 (associada a una urna del tipus III) i C-6 i A-58 (associada a una urna del tipus VI) són datades des de finals del segle VII aC fins a mitjan segle VI aC per M. Plens, mentre que G. Ruiz Zapatero en situa el període d'utilització des de finals del VII i durant tot el segle VI aC.

En el cas de les sivelles amb decoració granulada, ABC-11 (associada a una urna tipus IV), C-7, ABC-9 (associada a una urna del tipus III) i A-59 (associada a ceràmica a torn, en concret a uns fragments de ceràmica ibèrica pintada), M. Plens les situa en un moment antic del segle VI aC, si bé Ruiz Zapatero les situa entre mitjan segle VI aC i mitjan segle V aC (RUIZ ZAPATERO 1985, 968-969).

Finalment l'únic exemplar que es coneix sense decoració, C-8, es localitzà fora de context i per paral·lels ha estat datat per M. Plens en el segle VI aC.

—Vasos de bronze. Fragment de sítula, objecte d'importació situable dins el segle VI aC indicador del comerç mediterrani a través de la via de l'Ebre (PLENS 1986, 188-189) i una pàtera de peu alt.

—Morrió de bronze. Se'n desconeix la ubicació dins la necròpoli. Shule el datà a principis del segle VI aC (SHULE 1969, 126), o potser una mica abans, datació amb la qual està d'acord M. Plens, però no es pot duir més enllà de finals del segle VII aC (PLENS 1986, 190-191).

Els ferros

—Armes

*Falcata: Tipus cap d'au, datada entre finals del segle VI aC i principis del V aC, per a M. Plens (PLENS 1986, 204-206), que arribaria a La Pedrera des del Baix Ebre o directament del sud de la península (PLENS 1986, 206).

*Tahali. Datat ben entrat el segle V aC i fins i tot al llarg del IV aC (PLENS 1986, 206-207).

*Espasa i beina: datada en el segle V aC, sense que M. Plens descarti la possibilitat de principis del IV aC (PLENS 1986, 207-208).

*Casc. Datat al voltant del segle IV aC. Aquesta peça, segons M. Plens, representa el moment més tardà de la necròpoli que hagi estat documentat (PLENS 1986, 209).

Volem en aquest punt destacar, tot i que hi retornarem amb posterioritat, la presència d'aquestes tres darreres peces metàl·liques de ferro, que amb una cronologia entre el segle V i IV aC constitueixen i representen el moment més tardà de la necròpoli, juntament amb la cràtera amb nanses de ceràmica grisa de la costa catalana i l'estela antropomorfa, ja en plena època ibèrica. Aquest darrer moment cronològic de la necròpoli ha estat obviat en la majoria dels treballs de síntesi publicats, de tal manera que La Pedrera es coneix únicament com a necròpoli de camps d'urnes, que en el segle VI aC rep influències ibèriques.

—Guarniments de cavall. Dos frens, correctament col·locats en sengles cavalls inhumats. No s'han conservat, però, les restes dels cavalls.

Segons M. Plens han estat datats al voltant del segle VI aC (PLENS 1986, 210-212). Per la seva banda, P. Mateo situa aquestes peces entre el segle VI i el segle V aC, en funció d'analogies que estableix amb la Meseta, on a partir de la segona meitat del VI aC i sobretot al llarg del V aC, apareixen tombes de guerrers amb rics aixovars (MATEO 1993, 222).

—Ganivets. Es documentaren ganivets de diferents tipus (de dors curvat, dors recte i un ganivet afalcatat), dables entre mitjan segle VII i mitjan segle VI aC.

Per a M. Plens l'armament de ferro, en aquest cas el de La Pedrera, demostra, tot i no haver-se localitzat cap enterrament sencer, l'existència de "tombes de guerrers" (PLENS 1986, 209), opinió que per a altres necròpolis (Mianes, La Palma, Oriola i Granja Soley) també comparteix J. Sanmartí, qui assenyala la presència en tots aquests jaciments d'un bon nombre de tombes de guerrers testimoniades per la presència d'armes de ferro (SANMARTÍ 1992, 84).

Finalment, cal destacar la troballa d'una estela antropomorfa, que assenyalaria alguna tomba d'especial significació. Es desconeix el material a què anava associada. M. Plens la relaciona amb el món indoeuropeu i assenyala que devia ser una mostra de diferenciació social (PLENS 1986, 218). Aquesta peça ha estat datada en el segle IV aC.

Cronologia

Ens trobem, doncs, amb una necròpoli que s'inicia en la primera fase dels camps d'urnes (segles XI-IX aC), amb un segon moment, que és el més ben documentat, ja dins el segle VII aC i durant el VI aC i que arribaria fins a època ibèrica plena (segle IV aC).

Pel que fa a les seves darreres fases, té una especial significació, malgrat que el seu coneixement és molt precari donades les característiques de la intervenció que la donà a conèixer, ja que com veurem més endavant hi ha un gran buit de coneixement de les necròpolis d'època ibèrica tant en la nostra zona d'estudi com en la resta de l'àrea catalana.

La Pena (Torregrossa)

Necròpoli tumular ubicada en el marge dret del torrent de La Femosa, sobre una terrassa, a 250 m s.n.m.

Fou localitzada pels membres del Grup de Recerques Arqueològiques de La Femosa l'any 1970, després que les obres d'extracció d'àrids i la intervenció simultània o posterior de furtius posessin al descobert els ossaris, que foren trencats i abandonats allí mateix. Després d'aquesta troballa, de la qual es pogueren reconstruir vuit urnes quasi senceres, el grup de Recerques Arqueològiques de La Femosa inicià de manera no oficial excavacions, en les quals localitzaren trenta-nou urnes en una àrea d'uns 200 m².

No fou fins l'any 1977 que es dugué a terme la primera i única excavació oficial en la necròpoli, dirigida pel Dr. Emili Junyent, en una àrea d'uns 200 m², gràcies a la qual es van documentar un total de 48 construccions tumulars i es van recuperar un total de 45 urnes de les quals únicament sis estaven associades al túmul corresponent.

L'any 1984 i amb motiu novament d'una extracció d'àrids es destruïren les estructures documentades en la intervenció de 1977.

Pel que fa a la tipologia tumular (GALLART 1982, 96-97), les estructures són majoritàriament de planta circular (es documentà un sol cas de túmul de planta quadrangular) constituïdes per dos cercles concèntrics de pedres. L'anell extern (amb un diàmetre d'entre 1,5 m i 2,5 m) està format per lloses de pedra calcària disposades horitzontalment, mentre que el segon està definit per pedres sorrenques clavades verticalment (amb un diàmetre que oscil·la entre els 1,40 m i els 0,80 m).

L'urna es troba situada en la zona delimitada pel cercle intern, i pot estar protegida per una cista (túmul 2 i túmul 8), mentre que en les quatre unitats restants apareix en el centre de la construcció, sense cap tipus de protecció i fins i tot en alguns casos es troba ubicada en una cubeta practicada en la roca.

A l'interior del cercle intern i en les proximitats de l'urna, com resulta habitual en altres necròpolis de la zona es documentà una capa de restes de cendres i ossos i alguns bronzes.

L'estudi tipològic de les urnes recuperades en distingeix de cinc tipus (GALLART 1982, 98-103 i GALLART 1988, 12-18):

—Tipus I

Perfil: bitroncocònic amb carena angulosa (Ia) o arrodonida (Ib). Boca ampla i oberta, coll llarg i

convergent amb la vora convexa, llavi arrodonit o bisellat. Peus anulars i fons lleugerament abombats. Les peces més petites en tots els casos tenen una nansa vertical, mentre que les més grans no n'acostumen a tenir.

Decoració: en alguns casos acanalada a l'interior de la vora

Paral·lels: fases més evolucionades de les necròpolis de Pedrós i Roques de Sant Formatge; necròpoli de La Pedrera, tipus III i IV de M. Plens (PLENS 1986).

Cronologia assignada: Vilaseca III.

—Tipus II

Perfil: bitroncocònic suau, coll curt i marcat, boca ampla. Presenten una o dues nanses a la zona que va del llavi a l'inici del ventre. Base plana o anular amb el fons bombat.

Decoració: en alguns casos acanalada a l'interior de la vora. No presenten decoració exterior.

Paral·lels: necròpolis de Roques de Sant Formatge, Almenara, Molà, La Tosseta.

—Tipus III

Perfil: elíptic suau, boca ampla i oberta, coll curt i estrangulat, vora gairebé plana. Base plana o anular amb el fons lleugerament bombat. Presenten una o dues nanses situades a la zona que va de l'inici de l'esquena a la vora.

Decoració: en un cas acanalada a l'interior de la vora. No presenten decoració externa.

Paral·lels: necròpolis de Roques de Sant Formatge i Las Valletas.

—Tipus IV

Perfil: ovoide, amb el coll divergent i la vora lleugerament convexa i en algun cas bisellat. Base plana. Una variant d'aquest tipus presenta el ventre gairebé recte.

Decoració: incisa de línies oblíquies i paral·leles o formant un motiu d'espina de peix, al mateix coll o per sota d'ell.

Paral·lels: necròpoli d'Agullana (Agullana II), poblat de La Pedrera, necròpolis de La Colomina i Molar.

—Tipus V

Perfil: existeix un únic exemplar incomplet d'urna amb perfil bitroncocònic, carena alta i marcada, boca ampla, coll divergent, llavi bisellat, peu estret i anular. Sembla que duia dues nanses verticals a la zona del coll.

Decoració: sense decoració.

Paral·lels: necròpolis de La Tosseta, Molà, La Pedrera; poblats de La Pedrera i la Serra del Calvari.

Cronologia assignada: Vilaseca III.

D'entre el conjunt de peces recuperades, moltes d'elles presenten petits orificis circulars prop de la base, i una osca triangular o rectangular a la vora.

No es documentà cap peça de ceràmica a torn.

L'aixovar metàl·lic està format per objectes personals d'ús ornamental: braçalets (de secció quadrangular, circular o trapezoïdal), anells, un fragment de molla i peu d'una fíbula de doble ressort, un fragment de molla i peu d'una fíbula de ressort bilateral, un fragment de molla d'una fíbula d'aquest mateix tipus, una cadeneta que podria pertànyer a un cinturó i un torques, tots de bronze. En ferro aparegué únicament mitja anella en el túmul núm. 26 al peu de l'urna junt a un anell de bronze.

Cronologia

Per la tipologia i paral·lels del material ceràmic, així com per les datacions assignades a les fibules localitzades (doble ressort i bilateral), J. Gallart, situa aquesta necròpoli entre el 650 i el 550 aC (GALLART 1982, 125-1226; 1988, 19).

Al voltant de les cronologies

Puntualitzacions a les cronologies dels primers camps d'urnes

Fins ben avançada la dècada dels vuitanta, i fins que no fou publicada la tesi doctoral de G. Ruiz Zapatero sobre els camps d'urnes del nord-est peninsular (RUIZ ZAPATERO 1985) i malgrat la publicació anterior de l'estudi d'Almagro Gorbea (ALMAGRO GORBEA 1977), se seguia utilitzant com a punt de referència per a l'estudi del món tumular del Baix Segre, la periodització de Salvador Vilaseca per les comarques tarragonines (VILASECA 1947; 1973).

L'esquema de periodització proposat per S. Vilaseca, es dividia en sis períodes (VILASECA 1973, 263):

—Període I (1000-800 aC). Representat per les Coves de Janet i Marcó (Tivissa).

—Període II (800-750 aC). Representat pel camp d'urnes de Les Obagues (Ulldemolins).

—Període III (750-600 aC). Representat pel poblat i pel camp d'urnes del Calvari (Molà) i el camp d'urnes de La Tosseta (Guiamets).

—Període IV (600-450 aC). Representat per les cistes tumulars del Coll del Moro (Gandesa), Collet Roig (Masroig), necròpolis de Can Canyís (Banyeres) i Oriola (Amposta).

—Període V (450-300 aC). Representat pel poblat i túmul del Coll del Moro (serra d'Almors) i poblat de la Gessera (Caseres).

—Període VI (300-250 aC). Representat per la Cova de la Font Major (sala P) (l'Espluga de Francolí).

Aquesta fassificació (del període I al III) fou emprada per R. Pita, L. Díez-Coronel i J. L. Maya en els seus estudis de les necròpolis tumulars del Baix Segre durant les dècades dels seixanta i setanta els dos primers, i setanta i principis dels vuitanta el tercer.

Per exemple, necròpolis com Montfriu o el Puntal (MAYA 1981, 350 i 357) es dataren en el període I de Vilaseca; Besòdia (MAYA 1981, 368), en el període I i II. Altres com Roques de Sant formatge presenten diferents fases d'utilització (PITA, DÍEZ-CORONEL 1968) i es van iniciar en un moment final del període Vilaseca I (que aquests autors anomenaren Vilaseca IB: 900-800 aC), la fase més representativa que es correspondria al Vilaseca II i el seu final en el Vilaseca III o La Colomina, amb un inici que el seu primer excavador (DÍEZ-CORONEL 1965) situa també com Roques en el període Vilaseca IB, entre altres.

Així doncs, els estudis particulars de les necròpolis de la zona del Baix Segre duts a terme per Pita, Díez-Coronel i Maya estableixen l'existència de necròpolis tumulars en aquesta zona des dels primers moments de la cultura dels camps d'urnes.

Tanmateix, aquesta realitat no ha estat sempre recollida en les obres de síntesi i principals referents en la bibliografia pel que fa a l'estudi de les cultures dels camps d'urnes del nord-est de la Península Ibèrica, publicades en les dues darreres dècades (ALMAGRO GORBEA 1977, RUIZ ZAPATERO 1985).

En el, d'altra banda, magnífic estudi d'Almagro-Gorbea s'estableix el caràcter secundari i derivat del grup de camps d'urnes de la zona del Segre-Cinca (ALMAGRO GORBEA 1977, 124-125), qui situa com a necròpoli més antiga dins aquest grup la de Torre Filella, segons aquest investigador pertanyent ja a un horitzó final de camps d'urnes antics. La primera etapa dels camps d'urnes antics, segons Almagro, no tindria representació en el Segre-Cinca.

Val a dir que en el moment que fou redactat aquest estudi no s'havia publicat encara el treball de J. L. Maya (MAYA 1981) en què apareixen estudiades les necròpolis d'El Puntal (MAYA 1981, 357-362), Montfriu (MAYA 1981, 350-356) i Besòdia (MAYA 1981, 364-368), que aquest investigador situà en el moment més antic de la cultura dels camps d'urnes, paral·lelitzables amb els jaciments de Janet i Marcó pel que fa a les comarques tarragonines i als períodes més antics de Can Missert pel que fa a les comarques barcelonines, ambdues considerades per Almagro Gorbea com els exponents de les primeres fases de la cultura dels camps d'urnes en el nord-est de la Península Ibèrica, però sí alguns estudis de R. Pita i Díez-Coronel sobre materials de les necròpolis de Torre Filella (PITA, DÍEZ-CORONEL 1964-1965) i El Puntal (PITA 1966, 197), que situaven aquestes necròpolis en el període Vilaseca I, que Almagro equi-parà, com veurem, amb els camps d'urnes antics.

En un treball publicat l'any 1986, J. L. Maya recull també, referint-se al treball d'Almagro Gorbea, aquesta negació de l'antiguitat dels jaciments de camps d'urnes del Segre-Cinca (MAYA 1986, 7). Per a aquest investigador l'explicació vindria per la hipervaloració de la sèrie tipològica de la necròpoli de Terrassa, que plantejaria dubtes en ser comparada amb jaciments que proven estratigràficament la coexistència de tipus ceràmics Vilaseca I (amb urnes carenades preferentment bicòniques) amb les Sassenay, en cronologies dels segles XI-X, com s'esdevé en els poblats del Baix Segre (MAYA 1986, 7). En tot cas, aquest investigador remarca el fet que en aquell moment ja es trobava perfectament establerta l'existència des d'un moment molt antic del bronze final II (camps d'urnes antics) de poblats a l'aire lliure i les corresponents necròpolis d'incineració (El Puntal, Torre Filella, Besòdia i Castellet). Com veurem més endavant, aquesta apreciació no es trobava del tot consolidada i altres investigadors hem continuat, en anys posteriors, per altres motius que tot seguit analitzarem, datant algunes necròpolis del Segre-Cinca més modernes del que realment són.

Retornem al treball d'Almagro-Gorbea i a un dels principals avenços que suposà la seva publicació: la periodització dels camps d'urnes del nord-est peninsular. Aquesta periodització, per primera vegada unifica i estableix paral·lels entre les diferents fassificacions emprades a Catalunya, que es basaven segons les zones geogràfiques en jaciments d'una importància especial (Can Missert a les comarques barcelonines) o en perio-

ditzacions d'abast més reduït, com per exemple els sis períodes de Vilaseca per les comarques tarragonines.

D'altra banda i fruit de les cronologies altes de Guilaine, l'esquema d'Almagro Gorbea suposà respecte al de Vilaseca l'inici dels camps d'urnes antics un segle abans.

És important que retinguem aquest punt, perquè aquesta pujada de cronologies efectuada per Almagro no sempre ha estat tinguda en consideració per altres investigadors, tot i utilitzar el seu esquema i ha estat l'origen d'algunes confusions.

Almagro Gorbea publicà un interessantíssim quadre-resum molt clarificador (ALMAGRO GORBEA 1977, 133, quadre 1) sobre la periodització dels camps d'urnes del nord-est peninsular, amb les equivalències entre el Llenguadoc, Empordà, Barcelona, Tarragona, Segre-Cinca, Baix Aragó i Castelló, que aquí reproduïrem únicament parcialment pel que fa a les equivalències entre la periodització de Vilaseca (ja que és la que s'emprà en els estudis del Segre-Cinca fins a inicis dels vuitanta), amb la que aquest investigador proposa.

ALMAGRO GORBEA

Camps d'urnes antics I (1100-1000 aC)
Camps d'urnes antics II (1000-900 aC)
Camps d'urnes recents I (900-800 aC)
Camps d'urnes recents II (800-700 aC)
Camps d'urnes Ferro I (700-600 aC)
Camps d'urnes Ferro II (600-500 aC)

VILASECA

Vilaseca I
Vilaseca I
Vilaseca II
Vilaseca IIIA
Vilaseca IIIB
Vilaseca IV

Si comparem, doncs, aquest quadre amb l'anterior en què presentàvem les fases de Vilaseca comprovem que hi ha hagut d'una periodització a l'altra un increment de les cronologies pel que fa als períodes I i II de Vilaseca.

D'altra banda, tot i que Almagro no ho recull, el període Vilaseca I pot subdividir-se en Vilaseca IA i Vilaseca IB segons la proposta de Pita i Díez-Coronel, de tal manera que Vilaseca IA es correspondria amb els CUA I i Vilaseca IB amb els CUA II.

El que a primer cop d'ull sembla senzill ha propiciat una sèrie d'equivocacions que han conduït a la datació a la baixa d'algunes necròpolis del Segre-Cinca en posteriors treballs que tocaven el tema molt d'esquitllada, i que s'ha traduït en la desaparició o reducció de la primera fase dels camps d'urnes antics en el Segre-Cinca, així com la conversió de necròpolis que s'inicien a finals dels camps d'urnes antics (segona fase dels CUA) en necròpolis que s'inicien en els camps d'urnes recents.

És a dir que altra vegada, tot i que per motius diferents als que esgrimia Maya amb relació al treball d'Almagro, no queda evidenciada l'antiguitat de les necròpolis del Segre-Cinca.

Anem a veure-ho punt per punt: les necròpolis que en les darreres síntesis i/o referències puntuals han vist rebaixada la seva cronologia respecte dels estudis específics de cada una d'elles, segons el nostre parer, són les següents: Besòdia, Torre Filella, Pedrós, El Puntal, Roques de Sant Formatge i La Colomina.

Besòdia

Els materials recuperats en la destrucció de la necròpoli de Besòdia foren estudiats per J. L. Maya (MAYA 1981, 364-368), qui situà el seu inici en els moments més antics de l'aparició dels camps d'urnes, en el període Vilaseca I, i finalitzava potser als inicis del període Vilaseca III.

Segons la periodització de Vilaseca, doncs, cronològicament la necròpoli hauria estat en funcionament aproximadament entre els segles x/ix aC-viii/vii aC (1000 aC-700 aC).

Amb el treball d'Almagro el període Vilaseca I passa a anomenar-se camps d'urnes antics i a endarrerir-ne l'inici en un segle. Per tant, la necròpoli de Besòdia tindria el seu inici en els camps d'urnes antics, aproximadament entre els segles xi/x aC.

En el treball de síntesi de Ruiz Zapatero, (RUIZ ZAPATERO 1985, 328-331) es presentaren unes fases de la necròpoli amb un inici en el segle ix aC, en comptes de com esmenta Maya del x aC:

Besòdia I (900-800 aC)

Besòdia II (800-750 aC)

Besòdia III (750-650 aC)

Ruiz Zapatero, malgrat utilitzar la terminologia d'Almagro (camps d'urnes antics i recents), empra les cronologies atorgades per Maya (i a més a la baixa) segons l'esquema de Vilaseca, sense tenir en compte que aquestes en l'esquema d'Almagro han de ser endarrerides cent anys.

A partir d'aquest moment la necròpoli de Besòdia apareix citada en diversos treballs (CARTA ARQUEOLÒGICA DEL SEGRIÀ 1988, 338); (FERRÁNDEZ *et al.* 1991b, 90); (VÀZQUEZ FALIP 1994, 102, fig. 26); (RAFEL, JUNYENT, HERNÁNDEZ 1994) i (LÓPEZ, PONS 1995, 121), i en tots s'accepta una cronologia del 900-650 aC.

La confusió va encara més lluny, ja que s'acaba utilitzant la cronologia a la baixa que donà Ruiz Zapatero, però donant-li les fases que li correspondria en la periodització d'Almagro, sense incrementar les cronologies.

Així doncs, i un cop establert erròniament l'inici de la necròpoli en el 900 aC i atès que en la periodització d'Almagro aquesta cronologia marca l'inici dels camps d'urnes recents, una necròpoli que tal i com hem vist l'investigador que l'estudià situava en els moments més antics dels camps d'urnes es converteix en una que té l'inici en els camps d'urnes recents.

Torre Filella

Tal i com hem dit, Pita i Díez-Coronel, després de l'estudi de les urnes recuperades, situaren aquesta necròpoli en el període Vilaseca IA, datat en aquells moments en 1000-900 aC, equivalent segons l'increment de cronologies d'Almagro a 1100-1000 aC.

Tanmateix, el mateix Almagro Gorbea, la fa una mica més tardana (ALMAGRO GORBEA 1977, 124) i la situa cap a finals del període dels camps d'urnes antics (Vilaseca IB), i potser fins i tot en el següent (Vilaseca II o camps d'urnes recents) per la presència d'una forma de tipus Can Missert I, sense la decoració característica. Ja hem assenyalat anteriorment com segons Maya la hipervaloració de la necròpoli de

Terrassa havia contribuït a negar l'antiguitat d'algunes necròpolis del Baix Segre.

Si bé diverses referències la reconeixen com una de les de més antiguitat de la zona del Baix Segre (MAYA 1981, 373; 1986, 41; 1993, 1998, 360; MAYA, Díez-Coronel, PUJOL, 1975, 620-621; GALLART, JUNYENT 1986, 124; JUNYENT 1978, 178; 1994; RUIZ ZAPATERO 1985, 333 i 346-347), quan aquestes s'han traduït en cronologies, no sempre ho han reflectit.

Així, per exemple, Ruiz Zapatero, la situa cronològicament entre el 1000-900 aC (segona fase dels camps d'urnes antics) (RUIZ ZAPATERO 1985, 347), tot i estar d'acord en el fet que és una de les més antigues, així com Rafel et al. (RAFEL et al. 1994). La Carta Arqueològica del Segrià (CARTA ARQUEOLÒGICA DEL SEGRIÀ 1988, 230), la situa entre el 900 i el 600 aC, nosaltres mateixos, en un treball anterior sobre poblament també li donàrem aquesta cronologia (VÀZQUEZ FALIP 1994, 101, fig. 25) i altres investigadors com Ferrández et al. (FERRÁNDEZ et al. 1991b, 90, fig. 1), Pons i López (PONS, LÓPEZ 1995, 121, fig. 8), la situen entre el 1000/950 i 900 aC.

Si estem però d'acord amb la periodització proposada per Pita i Díez-Coronel, i tal i com hem asenyalat la majoria de les referències van en aquesta línia, l'única dificultat rau en la traducció del moment Vilaseca IA a les perioditzacions emprades en l'actualitat. Per tant, proposem una cronologia per a la necròpoli de Torre Filella de 1100-1000 aC, és a dir, dins la primera fase dels camps d'urnes antics.

Pedros

Aquesta necròpoli fou datada pels seus excavadors entre el 800-600 aC (MAYA et al. 1975) i amb aquesta cronologia l'hem anat citant tots els investigadors que ens hi hem referit (RUIZ ZAPATERO 1985; FERRÁNDEZ et al. 1991b; PONS, LÓPEZ 1995; RAFEL et al. 1994; VÀZQUEZ FALIP 1994). L'inici de l'activitat en aquesta necròpoli se xifra en aquell moment en el 800 aC en base a la datació d'una peça, l'urna núm. 14, atribuïda al període Vilaseca II. Com ja hem dit en repetides ocasions, amb l'increment de cronologies d'Almagro aquest període passa de tenir el seu inici en el 800 aC al 900 aC. Per tant en la nostra proposta, elevem en cent anys la cronologia inicial d'aquesta necròpoli.

Tanmateix, volem afegir que tenint en compte els estudis realitzats per J. L. Maya després de 1975 —any en què es publicaren els primers resultats de l'excavació— (fonamentalment el seu treball sobre la necròpoli de Les Escorres o Llardecans) estem convençuts que la nostra proposta per a aquesta necròpoli no afegeix res que aquest investigador no tingui ja contemplat a l'espera de la publicació definitiva de la necròpoli de Pedros.

El Puntal

Tipològicament, Maya situa les urnes d'El Puntal en un moment molt antic dins els primers camps d'urnes (Vilaseca I), per la presència d'una banda de ceràmiques amb uns perfils pertanyents a la tradició de les coves de Janet i Marcó, el moment més antic de Terrassa

o Besòdia (urna 4), però també i accentuat per l'existència d'urnes, que presenten unes característiques arcaïtzants (MAYA 1981, 363).

G. Ruiz Zapatero la situa molt encertadament en la primera fase dels camps d'urnes antics, però amb paral·lels a les primeres fases de Roques, La Colomina i Torre Filella, datades per aquest investigador en 900-800 aC, 850-750 aC i 1000-900 aC, respectivament.

Altres investigadors que ens hi hem referit a partir d'aquí hem anat acumulant i arrossegant errors i n'hem datat l'inici a finals dels camps d'urnes antics (950/900 aC) (FERRÁNDEZ et al. 89, fig. 1) i (LÓPEZ, PONS 1995, 121, fig. 8) o inicis dels camps d'urnes recents (900 aC) (VÀZQUEZ FALIP 1994, 103, fig. 26).

Recuperem, doncs, les datacions de J. L. Maya dins el període I de Vilaseca, equivalent segons el que indiquem al període dels camps d'urnes antics, cronològicament 1100-900 aC.

Roques de Sant Formatge

Com veurem en aquest cas no haver transformat les cronologies que donaren els excavadors d'aquesta necròpoli (PITA, Díez-Coronel 1968) a l'esquema d'Almagro, però a la vegada haver passat a utilitzar la terminologia d'Almagro (camps d'urnes antics i recents), sobretot a partir del treball de Ruiz Zapatero (RUIZ ZAPATERO 1985, 324-3327), que la popularitzà, provocà que es transformés una necròpoli que segons els seus excavadors tenia l'inici en el període Vilaseca IB (segons l'equivalència amb Almagro la segona fase dels camps d'urnes antics) en una necròpoli que s'inicia en els camps d'urnes recents. Es perdé, doncs, la informació sobre l'existència d'un moment anterior als camps d'urnes recents.

Així doncs, per a Pita i Díez-Coronel aquesta necròpoli tenia el seu inici en el període Vilaseca IB, culturalment equivalent a la segona fase dels camps d'urnes antics d'Almagro (CUA II). La datació del període Vilaseca IB abans de la revisió d'Almagro era 900-800 aC, però després 1000-900 aC.

El problema sorgeix quan en referències posteriors (CARTA ARQUEOLÒGICA DEL SEGRIÀ, 1988, 330); (FERRÁNDEZ et al. 1991b, 90, fig. 1) i (LÓPEZ, PONS 1995, 121, fig. 8); (VÀZQUEZ FALIP 1994, 102, fig. 26); (MAYA 1998, 360) se suposa que les datacions que es donen per a l'inici de la necròpoli ja són les correctes segons l'esquema d'Almagro i per tant se situa l'inici de la necròpoli en el 900 aC, fent la correspondència amb l'inici dels camps d'urnes recents, quan segons els seus excavadors, la necròpoli s'iniciava a finals del període anterior, en la terminologia d'Almagro, en la segona fase dels camps d'urnes antics.

La Colomina

Aquest cas és molt similar a l'anterior. El primer excavador de la necròpoli, Díez-Coronel, després de l'estudi tipològic de les urnes en situa l'inici en el període Vilaseca IB (DÍEZ-CORONEL 1965, 93), cronologia acceptada pels investigadors que dugueren a terme les excavacions en anys posteriors (FERRÁNDEZ et al. 1991a i b).

El problema sorgeix quan es tradueix en cronologies, el període Vilaseca IB. Per a Díez-Coronel i seguint la cronologia de Vilaseca, en aquell moment (1965) se situava entre el 900-800 aC, en concret per a la necròpoli de La Colomina més cap a finals del període, entre el 850 i el 800 aC. Aquesta és també la cronologia que accepta Ruiz Zapatero (RUIZ ZAPATERO 1985, 314) per a l'inici de la necròpoli, sense tenir present l'increment de cronologies que suposà la revisió d'Almagro Gorbea (ALMAGRO GORBEA 1977), que situa el període esmentat entre el 1000-900 aC. En el cas de La Colomina, cap a finals d'aquest període, el canvi de les cronologies de Vilaseca a les d'Almagro significa la conversió de l'inici en el 850-800 aC en 950-900 aC, és a dir, dins la segona fase dels camps d'urnes antics. L'error, com en el cas de Roques, sorgeix en agafar la cronologia que dóna Díez-Coronel i utilitzar la terminologia de la periodització d'Almagro, sense incrementar les cronologies. D'aquesta manera es posa l'inici en el 850-800 aC, i, sense l'increment de les cronologies, se situa en l'esquema d'Almagro, on aquestes dates equivalen als camps d'urnes recents. De resultes d'aquesta operació es converteix una necròpoli que té el seu inici a finals del període dels camps d'urnes antics (Vilaseca IB) en els camps d'urnes recents (Vilaseca II).

Així doncs, fins en sis casos (vegeu fig. 1) hem assenyalat diferències entre les cronologies atorgades pels investigadors que en el seu dia estudiaren de primera mà i/o excavaren aquestes necròpolis (emprant la cronologia i la sistematització de Vilaseca) i la majoria d'investigadors/es que amb posterioritat i a partir d'aquests treballs hem utilitzat la periodització d'Almagro, mantenint les cronologies segons l'esquema de Vilaseca i canviant en definitiva la fassificació d'aquestes.

Esperem, doncs, que aquesta primera revisió (vegeu la nostra proposta resumida en la fig. 2), que voldríem completar en un futur amb un reestudi dels materials, serveixi —per la part que ens toca— per rectificar anteriors afirmacions i per reivindicar l'antiguitat de les necròpolis dels camps d'urnes de la zona del Baix Segre.

Darreres fases representades

En el subapartat precedent hem intentat recuperar les cronologies antigues d'algunes necròpolis que havien estat datades en els darrers anys més baixes del que els pertocava, de tal manera que creiem haver fixat amb claredat la presència de necròpolis d'incineració des dels primers moments de la cultura dels camps d'urnes en la zona del Baix Segre.

La qüestió que volem encetar en aquest punt com a preludi de l'apartat que ve a continuació se centra en el repàs de les necròpolis que presenten les fases d'ocupació més tardanes, concretament les corresponents a l'ibèric antic i l'ibèric ple.

Les necròpolis que presenten alguna d'aquestes fases o ambdues són les següents:¹⁰ La Pedrera, La Femosa i Els Castelletts.

La Pedrera

Tot i que la necròpoli de La Pedrera ha estat el tema de dues tesis de llicenciatura, CIERCO 1975 i PLENS 1986, que l'han estudiat de manera monogràfica, són molt poques i parcials les referències que sobre aquesta important necròpoli han estat publicades. Fins i tot el més complet d'aquests estudis, el de M. Plens, lamentablement, és inèdit en la seva totalitat.

D'acord amb aquest treball, en la necròpoli de la Pedrera s'han documentat quatre fases d'utilització (PLENS 1986, 229):

1. Un primer moment, datat vers el segle XI aC.
2. Un segon moment, datat en la primera edat del ferro, i que s'iniciaria a les acaballes del segle VII aC, fins a mitjan segle VI aC, i que representa el moment del qual es conserva més informació
3. Un tercer moment corresponent a l'ibèric antic, amb la introducció de la ceràmica tornejada, vers el 525 aC, però amb escassíssima documentació del segle V aC.
4. Finalment, el darrer moment, corresponent al segle IV aC, molt mal conegut a la necròpoli, però amb la presència d'alguns elements que ens situen en aquest període cronològic.

Per a l'autora d'aquest treball (PLENS 1986, 233), després de la seva investigació queda demostrada l'existència d'un horitzó ibèric antic ben caracteritzat, així com una molt mal coneguda, però present fase del segle IV aC, plenament ibèrica.

Les referències publicades de la necròpoli se ceneixen bàsicament, al treball de Ruiz Zapatero (RUIZ ZAPATERO 1985, 302-311), anterior en el temps a la tesi de llicenciatura de M. Plens i que per tant no reflectien les interessants i noves conclusions a les quals aquesta investigadora arribà. Els treballs de síntesi publicats amb posterioritat (SANMARTÍ 1991, 77-108), prenen com a font d'informació el treball de Ruiz Zapatero, seguint, doncs, aquesta roda que relega i resta importància a les troballes efectuades en aquesta necròpoli, i que neguen l'existència d'una fase ibèrica antiga i en l'ibèric ple.

Segons el que s'ha publicat, el jaciment de La Pedrera és una necròpoli de camps d'urnes, en la qual no apareix cap urna de tipus ibèric (RUIZ ZAPATERO 1985, 309) tot i que en una de les taules de formes ceràmiques (RUIZ ZAPATERO 1985, fig 94, 10, 11 i 12) apareixen dibuixades tres de les peces tornejades de la necròpoli, sense que siguin identificades com a tals en el text.

En el treball de Sanmartí (SANMARTÍ 1991, 92), si bé es fa referència a l'existència de ceràmica a torn en La Pedrera, no s'esmenten totes les peces conegudes i se'n restringeix la datació al segle VI aC. Es fa referència a una urna d'orelletes i a una urna bicònica amb petit llavi exvasat i nanses verticals, que apareixen dibuixades en la tesi de Ruiz Zapatero. Tanmateix, l'urna bicònica a la qual fa esment Sanmartí, amb paral·lels segons aquest autor en la tomba 10 de la necròpoli de Mas de Mussols (MALUQUER 1987, 45, fig 2), en la qual es documentà una urna bicònica a torn amb dues nanses verticals i a sota de les quals hi havia restes de bandes pintades, no és pas similar a aquesta sinó que en realitat, i per això cal veure l'estudi de M. Plens o haver vist la pe-

10. Més problemàtic resulta el cas de La Colomina on la troballa d'un fermall de cinturó de dos garfis corresponent al tipus C V-2 de Cerdeño, trobat fora de context i amb una datació entre els segles VI-V aC, permet realitzar especulacions al voltant de la freqüentació d'aquesta necròpoli en aquest moment.

ça,¹¹ aquest dibuix es correspon amb una cràtera amb nanses de ceràmica gris monocroma (PLENS 1986, 135-136, làmina XIII, fig. 58), que representa l'última fase de la necròpoli ja en plena cultura ibèrica (segle iv aC) (PLENS 1986, 136).

Com veiem hi ha algunes confusions en el que s'ha publicat de La Pedrera, a causa en bona part del fet que el principal i més acurat estudi, el de M. Plens, és inèdit.

A més de l'urna d'orelletes i la cràtera de nanses de ceràmica gris, i tal i com hem fet palès en l'estudi de la necròpoli, hi ha documentades una gerra de ceràmica ibèrica pintada amb vora de perfil coll d'ànec (aquesta no apareix en les taules de formes de Ruiz Zapatero), una altra peça de ceràmica gris, concretament una cràtera de peu alt i un bol de ceràmica ibèrica pintada, del qual únicament es presenta el dibuix, però no la descripció ni l'estudi (PLENS 1986, fig. 61).

Resumint, pel que fa a la ceràmica a torn de La Pedrera es coneixen cinc peces, quatre de les quals han estat estudiades. L'urna d'orelletes, la gerra amb vora de perfil coll d'ànec (aquest peça no apareix en cap de les referències publicades de La Pedrera) i la cràtera de peu alt de ceràmica grisa pertanyen a la segona meitat del segle vi aC (PLENS 1986, 134-136); i la cràtera amb nanses de ceràmica grisa monocroma datada en el segle iv aC, ja en plena època ibèrica.

Així doncs i pel que fa a la ceràmica únicament, en la necròpoli de La Pedrera hi ha elements corresponents als segles vi-iv aC. Com hem vist en l'estudi de la necròpoli, hi ha elements metàl·lics, tot i que fora de context, que reforcen aquestes cronologies: les fíbules de peu elevat amb botó final, les fíbules navarroaquitanes i les sivelles de cinturó d'un garfi amb decoració granulada, les cadenetes, la figureta zoomorfa i la falcata de ferro, l'espasa i la beina de ferro, el baldric i com a representant del moment més tardà de la necròpoli, el casc.

Per a Sanmartí (SANMARTÍ 1991, 92) tots aquests materials fora de context (entre els quals no menciona els més tardans com l'espasa i la beina, el tahalí, ni el casc), indiquen la persistència de la necròpoli durant el segle vi i potser v aC, però amb el dubte de si són indicatius d'una necròpoli ibèrica o d'una necròpoli de camps d'urnes finals amb influències ibèriques. Per a M. Plens, en canvi, tot i admetre que hi ha una pervivència de la ceràmica a mà associada a elements metàl·lics que en altres necròpolis contemporànies s'associen a ceràmica tornejada, amb la introducció del torn al voltant del 550/525 aC i amb la presència d'alguns elements metàl·lics fora de context, de cronologies similars o lleugerament posteriors, identifica un horitzó ibèric antic plenament establert (PLENS 1986, 133), així com una posterior fase ibèrica plena, tot i que molt mal documentada.

Realment resulta molt difícil posicionar-se en aquest tema. La Pedrera és una necròpoli de camps d'urnes amb una fase paleoibèrica i una darrera fase ibèrica plena tal i com defensa M. Plens o és una necròpoli de camps d'urnes que en la seva etapa final (segle vi

i potser v aC) rep alguns elements ibèrics, tal i com assenyala J. Sanmartí?

El coneixement actual de la necròpoli de La Pedrera no ens aclareix gaire la qüestió. Si bé reconeixem l'existència de més elements ibèrics dels que apunten Ruiz Zapatero i Sanmartí, la presència de ceràmica tornejada a la necròpoli continua sent molt minsa. Com en tantes altres qüestions no creiem que aquest tema es pugui donar per tancat, no mentre quedi jaciment per excavar, no mentre no s'hagi descartat o comprovat l'existència d'un clar moment ibèric.¹²

En l'estat actual de la investigació, el més assenyat ens sembla que és, d'una banda, reivindicar i fer palès els elements ibèrics de la necròpoli, que ens duen a situar-ne cronològicament el final en el segle iv aC, però sense poder-nos pronunciar sobre la identitat del substrat on apareixen aquests elements.

No creiem que actualment s'estigui en condicions d'afirmar que la necròpoli de La Pedrera és en les seves darreres fases una necròpoli ibèrica. En tot cas és una necròpoli de camps d'urnes amb alguns enterraments datables en època ibèrica.

Els Castelletts

Tal i com hem dit, segons el seu excavador, (ROYO 1996, 98), la necròpoli d'Els Castelletts II presenta una continuïtat d'ocupació que va des dels camps d'urnes antics fins als camps d'urnes del ferro i àdhuc amb perduracions fins a les primeres aportacions de la cultura ibèrica a la zona, al voltant del 500 aC (ROYO 1996, 98).

És aquest darrer moment el que ara ens interessa ressaltar. En realitat quan J. I. Royo fa referència a la presència de les primeres peces a torn, datables entre el 500/450 aC, dins ja de l'ibèric antic (ROYO 1996, 98, 104) ho fa únicament en base a fragments pertanyents a una única urna de factura a torn, de tècnica ibèrica.

Aquesta peça fou localitzada en el nivell superficial del túmul 31. El túmul, d'empedrat pla, planta circular, delimitat per lloses verticals i cista quadrangular, aparegué saquejat des d'antic, i es documentà en el seu rebliment superficial els fragments corresponents a la peça a la qual estem al·ludint (ROYO 1991, 122-123, fig. 1).

Realment resulta difícil opinar amb tan poques dades al nostre abast, però sí que podem dir que ens sembla una mica agosarat suposar una ocupació de la necròpoli en les etapes inicials del món ibèric únicament en base a aquesta peça, sobretot perquè no ens queda clara la seva relació amb el túmul 31. La qüestió fonamental que ens preocupa és si aquesta peça, localitzada en "el nivell superficial del túmul 31" (ROYO 1991, fig. 1) formava part o no d'aquesta estructura. En cas que fos així, tindríem un indicatiu de l'ocupació de la necròpoli en el període de l'ibèric antic, que donada l'existència del poblat ibèric en l'esperó veí no fóra d'estranyar.

12. Esperem amb molt d'interès l'opinió sobre aquest tema de M. Plens i E. Junyent, en la propera publicació a propòsit de la necròpoli de La Pedrera. Ells, millor que ningú, com a principals coneixedors d'aquest jaciment, podran oferir-nos una visió actualitzada d'aquesta qüestió.

11. Aquesta peça es troba exposada en la Sala d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

Tanmateix, i atès que en la descripció del túmul i de la troballa d'aquests fragments, al nostre entendre, no es clarifica prou la relació entre ambdós, també podríem suposar la pertanyença d'aquesta peça al poblat.

En tot cas és únicament una conjectura que manifesta la nostra reserva a propòsit del fet que amb les dades actuals estigui demostrada l'existència d'ocupació de la necròpoli d'Els Castelletes II en el període de l'ibèric antic, tot i que seria força plausible suposar que així hagués estat.

La Femosa

Tal i com hem vist aquest és un altre lamentable exemple de troballa en condicions gens favorables (remocions de terrenys l'any 1953) i que comportà la destrucció de la necròpoli, sense una mínima documentació.

Si bé Pita (PITA 1953) menciona l'existència d'urnes, la majoria a torn (no en menciona la quantitat, ni cap altra dada que ens seria força útil), la majoria dels materials foren regalats pel propietari del terreny a particulars i únicament en restaren dos exemplars que es conserven en l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

Aquestes dues urnes foren estudiades per J. L. Maya, de qui ja n'hem recollit la descripció, ens interessa ara l'urna n.º2, de factura a torn, amb decoració pintada de bandes i que Maya (MAYA 1982, 134 i lám. VII, fig. 2), situa en la segona meitat del segle v aC, mentre que Junyent (JUNYENT 1987, 61) n'incrementa la datació a les acaballes del segle vi aC.

L'aixovar que acompanyava l'urna (possible fulla d'un ganivet afalcatat de ferro i possible abraçadora d'una beina de bronze) atès el seu mal estat de conservació, no permet més precisions.

Així doncs i en consideració a aquesta peça, aquesta necròpoli presentaria una fase d'ocupació en època ibèrica antiga, de la qual en desconeixem més dades, i que vindria a continuació d'una fase situable en la primera edat del ferro (representada per l'urna núm. 1).

Malgrat que Pita al·ludeix a l'existència d'urnes, gairebé totes de factura a torn, no disposem de cap dada que ens permeti inferir sobre la relació entre els dos moments documentats, ni resoldre preguntes que se'ns plantegen arran d'aquest comentari. Si és encertada l'afirmació de Pita, ens trobem davant una necròpoli que tot i tenir el seu inici en la primera edat del ferro, presenta la seva màxima utilització en el període ibèric antic? També podem formular la pregunta a l'inrevés si obviem aquesta informació, representa l'urna núm. 2 el final de la necròpoli i per tant un moment residual?

La problemàtica del món ibèric del nord-est: la desconeixença de les necròpolis

Acabem de resseguir en l'apartat anterior les necròpolis de la zona del Baix Segre que presenten les cronologies més tardanes. Tal i com hem pogut observar, únicament en tres casos: La Pedrera, La Femosa i Els Castelletes, necròpolis de camps d'urnes, presenten algun indici, més o menys discutible, de freqüentació en època ibèrica. En el cas de La Femosa,

la informació disponible permet fer elucubracions al voltant de l'existència d'una necròpoli paleoibèrica, però en absolut cap afirmació seriosa.

En l'estat actual de coneixement, observem l'existència d'un gran buit d'informació pel que fa a les necròpolis del món ibèric, que no és exclusiu del Baix Segre, sinó que es dona en gairebé tot el nord-est peninsular, a diferència d'altres territoris ibèrics (llevant, sud peninsular) on sí que es coneixen aquests jaciments.

Així doncs, pel que fa al conjunt de Catalunya es coneixen cinc necròpolis paleoibèriques: l'Oriola, Mianes, La Palma, Can Canyís i Milmanda, i els sepulcres aïllats de la Granja Soley i Llinars del Vallès i únicament dues necròpolis de l'ibèric ple: Puig de Serra i el Turó dels dos Pins. Sobre les necròpolis de Peralada, Muralla nord-est d'Empúries, La Pava, Coll del Moro de Gandesa, La Femosa i La Pedrera han estat considerades per alguns investigadors com a necròpolis de camps d'urnes no pròpiament ibèriques sinó amb influències ibèriques dels primers moments (SANMARTÍ 1991, 79-80), tot i que sobre aquest tema, com hem vist pels casos de La Femosa i La Pedrera, hi hauria molt a discutir, sense que ara per ara es pugui arribar a cap conclusió definitiva i que en altres com el de la muralla nord-est d'Empúries hi hagi discrepàncies amb l'apreciació de Sanmartí (LUCAS PELLICER 1992, 658-659) o en el cas del Coll del Moro de Gandesa per al qual s'ha proposat canviar el moment final de la necròpoli per situar-lo més tard, en el segle iv aC (RAFEL 1996, 344).

Tornem a la nostra zona d'estudi, on no es coneix cap necròpoli de l'ibèric ple. On són les necròpolis de poblats ibèrics com Gebut, Roques de Sant Formatge, Carrassumada, Puig Pedrós, Puig Pelegrí, Punta del Calvari, Molí Roca, Punta Farissa, Margafef, Tossal de la Nora, Roques del Sarró, Tossal de Moradilla, Molí d'Espígol, Els Vilars o la mateixa Iltirta, per citar alguns dels jaciments ibèrics de la zona del Baix Segre i zones veïnes?

Resulta com a mínim desconcertant que entre tots els jaciments ibèrics que coneixem en la nostra zona d'estudi, dels quals segons el cas tenim un major o menor grau d'informació, no coneguem en cap cas la necròpoli corresponent.

Hi ha una justificació comuna per a aquesta situació? O bé a l'inrevés, es tracta d'un seguit de coincidències casuals, que en cada cas i de manera particular i diferenciada per a cada jaciment expliquen aquesta mancança?

Per intentar donar resposta a les qüestions que acabem de plantejar, podem partir de dos supòsits:

1. Que les necròpolis existeixin en tots els casos però no s'hagin localitzat.

En aquesta línia ha treballat F. Burillo, qui ha exposat un model geoarqueològic per a la zona de l'Ebre Mitjà (BURILLO 1991, 567-569, quadre núm. 3). Segons aquest plantejament, les necròpolis no haurien estat localitzades, bé perquè n'hagi desaparegut l'evidència de la ubicació (processos erosius o sedimentaris que les hagin destruïdes o ocultades, segons la seva situació topogràfica), bé perquè les parts que resten visibles no hagin pogut ser identificades com a tals (processos d'erosió i sedimentació parcial del jaciment que no hagin permès l'arqueològ identificar les restes com a pertanyents a una necròpoli). A partir d'aquest

model arqueològic, Burillo n'extreu un model de ritual funerari que en aquesta època i per aquest territori es correspondria amb necròpolis sense estructures que podrien estar ubicades en cims, o més probablement en vessants o fons de valls (BURILLO 1991, 569).

Ens sembla molt ben raonat i factible el model que presenta F. Burillo. Pel que fa a la nostra zona d'estudi, fins ara mai ha estat plantejada la recerca de necròpolis en la zona del Baix Segre amb les propostes de F. Burillo amb l'aplicació d'un model geoarqueològic i territorial que a partir dels poblats d'època ibèrica coneguts ens permeti situar les probables zones d'ubicació de les necròpolis.

Amb tot, ens resulta difícil creure que en cas que cada jaciment ibèric tingui la seva necròpoli, del conjunt de jaciments d'aquesta cronologia, per un o altre motiu (processos geomorfològics, activitats agrícoles...), en tots els casos s'hagi produït una destrucció o ocultació de les restes, fins al punt que en el Baix Segre no coneguem cap necròpoli de l'ibèric ple, i en la resta de Catalunya únicament dues.

Des del nostre punt de vista, i sense deixar de banda la proposta de F. Burillo, ens sembla que, a més, cal buscar alguna altra explicació a aquesta situació.

2. Que no tots els jaciments tinguin necròpolis o que no siguin necròpolis de l'extensió que correspondria al nombre d'habitants del poblat i al període d'ocupació d'aquest.

Actualment es dona per establert en tota l'àrea ibèrica i també en aquelles zones en les quals es coneixen les necròpolis d'època ibèrica que no tots els membres d'una comunitat tenien dret a tomba i no ens referim únicament a l'absència quasi total de neonats o individus de poca edat,¹³ sinó a l'existència de privilegis que permetessin l'accés a un espai en la necròpoli.¹⁴

En el nostre cas, per al Baix Segre on, com hem dit, no es coneix cap necròpoli de l'ibèric ple i tardà, es podria suposar que l'explicació anés també en aquesta línia.

Així doncs, si únicament s'enterressin en necròpolis un petit percentatge de la població, en assentaments com els del Baix Segre, de poca magnitud, no és estrany que no s'hagin localitzat les tombes corresponents.

La pregunta que cal fer-se a continuació és quin tipus de ritual funerari se seguia amb la resta de la població.

Tot i que és molt discutible, i ens movem en el camp de l'elucubració, podem pensar que fos un tipus de ritual que no deixa empremta arqueològica fàcilment recognoscible i que ara per ara no podem esbrinar, tot i que hi ha moltes possibilitats (es deixaven els cadàvers a la intempèrie, es cremaven sense que es recollissin les cendres...?).

Resulta molt difícil certament donar resposta al que és un fet ben establert: la desconexió de les necròpolis de l'ibèric ple i tardà. No és pas en qualsevol cas el nostre propòsit. Únicament pretenem cridar l'atenció sobre aquesta qüestió i reflexionar sobre el tema, conscients, però, que no obtindrem la solució.

13. Es coneixen necròpolis com la del Cabecico o Gigarralejo d'una certa entitat i amb un període d'ocupació llarg, on la ràtio nombre de tombes/anys d'utilització és menor del que caldria esperar (BLÁNQUEZ 1990, 389).

14. Vegeu per exemple (LUCAS PELLICER 1991, 192-193).

Podem pensar en la línia de Burillo que aquestes necròpolis existeixen i que per un motiu o altre que caldria estudiar en cada cas, no han estat localitzades. Tanmateix, i tal i com ja hem apuntat amb anterioritat, ens costa de creure que en tots els casos de jaciments ibèrics coneguts en el ponent català, en tots, s'hagin aliat una sèrie de factors que hagin impedit que les necròpolis hagin arribat al nostre coneixement, quan, d'altra banda, sí que ens són conegudes les dels camps d'urnes.

Potser caldria plantejar un estudi del tema tal i com proposa Burillo per poder descartar o ratificar la seva proposta d'una manera definitiva. Tanmateix, tot i que podem plantejar-nos aquest treball des d'un punt de vista teòric, com a molt únicament podríem identificar, en cas d'haver existit, aquelles necròpolis de les quals n'ha quedat alguna evidència que, tal i com diu Burillo, no ha estat identificada pels arqueòlegs com a tal. Aquelles necròpolis que no haguessin estat localitzades perquè es troben amagades sota metres de sediment, o aquelles que haguessin estat arrasades per l'erosió no podrien ser tampoc localitzades. Únicament podria esperar-se que en el cas de les primeres, algun moviment de terres providencial pogués posar-les al descobert.

En cas, però, que aquesta hipòtesi de treball no ens acabi de convèncer o ens sembli insuficient, podem plantejar-nos l'altre supòsit que hem esmentat: la possibilitat que aquesta situació de desconexió de les necròpolis amagui alguna altra cosa, algun tipus de canvi més important que justifiqui aquesta situació. Si ens plantejem que no hem localitzat les necròpolis d'època ibèrica perquè aquestes no existiren mai, o sense ser tan contundents, perquè aquestes no tingueren l'entitat que podríem haver esperat, ens haurem de preguntar, què és el que hi hauria hagut darrere d'aquest canvi que s'hauria produït en la gènesi del món ibèric, en l'evolució de la cultura dels camps d'urnes cap a la iberització?

Si ens fixem en els enterraments més tardans que coneixem en la nostra zona d'estudi, els casos que hem estudiat en l'apartat anterior (La Pedrera, La Femosa, Els Castellets, el fermall de cinturó de dos garfis del tipus C V-2 de Cerdeño, fora de context de La Colomina) ens situen, a excepció d'alguns elements aïllats de La Pedrera (segle IV aC), en un interval que va de les acaballes del segle VI aC a mitjan segle V aC, en un ambient, pel que s'intueix, de camps d'urnes finals, on aquests enterraments probablement correspondrien ja a un moment residual d'aquestes necròpolis.

Què passa, doncs, a partir del segle V aC amb les necròpolis? Reprenguem ara les preguntes que ens hem fet en un inici: on deuen ser aquests jaciments, on s'enterraven els habitants dels poblats suposadament de nova creació¹⁵ (al voltant del V aC casualment) de

15. Les dades que tenim de la majoria d'aquests assentaments són ben pobres. El jaciment de Gebut fou "buidat" els anys 1941-1942 i fins ara es creia que no hi havia materials de l'ibèric antic. Tanmateix, la troballa d'un lot de materials —en estudi— durant les tasques d'inventari del fons d'arqueologia de l'IEI, situables en aquest horitzó (ceràmica tipus Calvari, decoracions amb motiu d'espina de peix) així com la presència d'acanalats, compliquen la qüestió. En el cas de Roques de Sant Formatge, on es feren algunes cales, una de les quals permeté excavar la cisterna del poblat, no sembla que hi hagi materials datables més enllà del segle IV aC (segons E. Junyent).

Gebut, Roques de Sant Formatge, Els Vilans, Punta del Calvari, Carrassumada,....?

Falten massa peces encara en aquest trencaclosques i els arguments de què disposem *ex silentio* són massa dèbils per atrevir-nos a anar més enllà de les reflexions que acabem de fer, quan veritablement és tan poc el que sabem del segle v aC.

Algunes consideracions sobre el ritual d'enterrament

Diversos investigadors han tractat el tema del ritual funerari de les societats de la cultura dels camps d'urnes del Baix Segre-Cinca de manera extensa (Maya i Ruiz Zapatero especialment) i no és la nostra intenció en aquests moments repetir fil per randa el que ells han explicat en diverses ocasions.¹⁶ D'altra banda en l'exposició que hem fet de cada una de les necròpolis estudiades hem recollit els diferents aspectes que s'han documentat sobre aquesta qüestió. Així doncs, únicament a mode de recordatori, ressaltem algunes de les principals característiques de manera quasi telegràfica:

1. Pel que fa a la ubicació, les necròpolis se situen a uns 100-500 m de distància respecte al poblat, en una cota una mica més baixa i visible des dels primers (per aquest aspecte en concret vegeu MATEO 1993).

2. La cremació es realitzava en una estructura construïda per a aquesta finalitat (*ustrinum*).

3. Les cremacions serien, doncs, secundàries i habitualment individuals. En alguns casos excepcionals s'ha detectat la presència d'enterraments dobles i simultanis (Pedrós).

4. Un cop realitzada la cremació, les restes es dipositarien habitualment en una urna, probablement prèvia selecció.

5. L'urna es dipositava en una fossa practicada sobre el terreny natural. En moltes ocasions part de les restes de la cremació s'esbargien per la base de la fossa, envoltant l'urna o fins i tot cobrint-la. No és gens estranya la construcció d'una cista de lloses de pedra per tal de protegir l'urna.

6. Pel que fa a les ofrenes s'ha detectat restes òssies animals cremades a l'interior de les urnes (túmuls 18, 41 i 44 de Pedrós). De les ofrenes no cremades i dipositades durant l'enterrament, poca cosa se'n sap. Els vasos d'ofrena haurien pogut contenir algun producte perible.

7. El segellament de l'enterrament es podia efectuar amb o sense estructures tumulars (camps de túmuls o camps d'urnes). Els investigadors que s'han ocupat més del tema, J. L. Maya en particular, consideren que aquesta qüestió no és especialment significativa i que no obeeix a cap diferenciació cultural (MAYA 1986, 45).

8. Les urnes anaven cobertes amb una tapadora, que podia ser de ceràmica, de pedra tallada o en el cas excepcional de La Pedrera, de guix.

9. Per damunt de l'urna es dipositava una pedra o llosa i a continuació es cobria, en el cas dels camps

d'urnes amb terra o potser amb algun tipus de construcció que no ha estat detectada (túmuls de tovot del Cabezo de Ballesteros) i en el cas dels camps de túmuls amb estructures tumulars, de planta circular, rectangular o quadrada, segons la cronologia, a bastament descrits en l'apartat dedicat a la descripció de les necròpolis.

10. La senyalització de les tombes. Sobre aquest tema era molt poca la documentació de què es disposava, tret de l'estela antropomorfa de La Pedrera i l'estela documentada en Roques de Sant Formatge fins a la publicació de les excavacions realitzades en el jaciment de La Colomina l'any 1987, on segons els seus excavadors les tombes estaven senyalitzades per esteles o lloses (les lloses ja havien estat documentades en les excavacions de Díez-Coronel).

11. L'organització espacial

Sobre l'organització interna de les necròpolis no es té més documentació que l'aportada per les excavacions de La Colomina, on segons els seus excavadors s'han documentat agrupacions de túmuls (de dos en dos o de tres en tres), ja sigui perquè contactin els seus anells externs o bé per la seva proximitat (FERRÁNDEZ *et al.* 1991, 138-139).

Sense que puguem afegir res de nou als punts que acabem d'enumerar, sí que voldríem fer esment d'algunes qüestions que es hem plantejat en estudiar algunes de les necròpolis que hem descrit. Lamentablement, la informació publicada en la major part dels casos no pot fer més que desvetllar alguns interrogants i plantejar-nos algunes més que interessants qüestions que, malauradament, hauran de quedar sense resposta.

1. Tombes amb "cistes-apèndix" de la necròpoli de Roques de Sant Formatge:

Amb anterioritat ja hem recollit la descripció que fan Pita i Díez-Coronel d'aquestes estructures, així com la menció que fan que en el seu interior no s'hi havia documentat urna ni restes d'incineració. Segons el seus excavadors es tracta de cistes quadrades adossades a la cara externa de determinats túmuls, pel que sembla rebllides de terra, sense que entre aquest sediment s'observés res de particular (PITA, Díez-CORONEL 1968, 36). No es menciona explícitament si aquestes cistes foren localitzades intactes o presentaven signes d'haver estat saquejades. Amb tot, i en el context de la descripció ens decanem per pensar que no havien estat violades.

Si aquestes estructures no contenien cap altra cremació, la pregunta que ens fem a continuació és òbvia: quina era la significació d'aquestes cistes, la seva funció?

La pregunta no té resposta ara per ara. No es conservaven les terres que es trobaven a l'interior de la cista i que ben segur que ens haurien donat prèvia anàlisi alguna indicació. Únicament podem fer-nos preguntes que forçosament hauran de quedar a l'aire. Així i tot creiem que val la pena fer-se-les.

Si no es tractava de cap enterrament secundari vinculat al que es localitzava en el túmul, podia haver-se tractat d'una mena de dipòsit per algun tipus d'ofrenes peribles?

D'altra banda, marca aquesta estructura algun tipus de diferenciació entre els túmuls que no la tenen i els que sí que la tenen? Podria tractar-se de tombes amb

16. Vegeu, per exemple, la següent bibliografia: MAYA 1978; MAYA 1986; MAYA 1993; RUIZ ZAPATERO 1985 com a articles i obres de caire general.

algun tipus de tractament especial, i si així fos, de què seria indicador?

En la necròpoli del Coll del Moro es documenten vuit estructures que les investigadores N. Rafel i G. Hernández anomenen *secundàries*. D'aquestes, solament en dues s'ha pogut documentar l'enterrament. Són estructures tumulars adossades als túmuls circulars de cista excèntrica. Aquesta supeditació a un sepulcre de majors dimensions és vist per aquestes investigadores com una possible supeditació social, reflex d'una societat amb indicis d'una incipient jerarquització (RAFEL, HERNÁNDEZ 1992, 54). La no-existència aparent d'enterrament en la resta d'estructures és tractada per aquestes investigadores amb molta prudència car assenyalen que el registre arqueològic no ofereix prou dades per pronunciar-se amb rotunditat, a diferència de les estructures quadrangulars sense cista aparent, tot i que recullen l'afirmació de Tomás, que relaciona aquestes estructures amb el culte (TOMÁS 1959, 122-123).

En la necròpoli dels Castelletes es documenten així mateix anells tumulars o cistes adossades als túmuls principals (ROYO 1996, 99), sense que disposem de més informació.

2. Tomba amb gran pedra clavada de la necròpoli de Roques de Sant Formatge.

Com en el cas precedent, ja hem descrit amb anterioritat aquesta estructura, tot i que la descripció que en fan Pita i Díez-Coronel no ens queda gaire clara. No especifiquen si hi ha obra tumular, però s'intueix que no i que, per tant, la tomba es redueix a dues cistes situades a banda i banda de la pedra clavada.

Pel que sembla, aquesta pedra clavada, de grans dimensions (en desconeixem les mides), formaria part juntament amb les dues cistes d'un conjunt que s'ubicaria en el punt més elevat del camp G. D'altra banda, segons les referències orals recollides per Pita i Díez-Coronel, per aquest punt passava una cabanera, de la qual aquesta pedra clavada seria una fita. Podria, doncs, donar-se el cas que aquesta pedra clavada fos simplement una fita de la cabanera sense cap vinculació amb les dues cistes que tenia per sota, tot i que els seus excavadors insisteixen que formava part de la tomba.

3. Estructures tumulars de planta rectangular sense cista.

A la necròpoli de Roques de Sant Formatge es documentaren unes trenta-cinc estructures tumulars de planta rectangular, les quals, a excepció de les del camp G (unes tretze), no presenten cista on pogués ser dipositat l'enterrament.

Si bé la majoria d'aquestes estructures, pel que es desprèn de la memòria d'excavacions, no foren excavades en la seva totalitat, les dades que Pita i Díez-Coronel ens aporten ens fan pensar en la possibilitat que algunes no anessin destinades a contenir cremacions. Com veurem no seria un cas únic en el context de les necròpolis de camps d'urnes, tal i com demostren les excavacions de la necròpoli dels Castelletes (ROYO 1996, 100-101) i la necròpoli del Coll del Moro de Gandesa (RAFEL, HERNÁNDEZ 1992, 53-54).

En el cas de Roques de Sant Formatge, en el camp F, es localitzaren unes quinze estructures tumulars rectangulars, en les quals no es localitzà cap urna sencera¹⁷ (PITA, DÍEZ-CORONEL 1968, 18). En aquest

camp es documentà el túmul més complex de la necròpoli, el F-26, que ateses les seves especials característiques i la seva possible funció (*ustrinum*) tractarem posteriorment, tot i que és també una estructura de planta rectangular i sense cista. Dels restants túmuls rectangulars d'aquest camp, l'única informació que recullen Pita i Díez-Coronel és l'existència de dos túmuls amb "paviment de grans pedres", el F-112 i el F-113, dels quals poca cosa més en saben (PITA, DÍEZ-CORONEL 1968, 35).

En el camp H, continuació de l'anterior, s'excavaren sis o set túmuls, dels quals no se'n fa cap descripció, tret de la referència que s'hi localitzaren indicis de cendres en alguns, però cap resta de ceràmica (PITA, DÍEZ-CORONEL 1968, 25). L'estructura N-951, definida pels seus excavadors com un túmul amb "paviment superior", presenta en la seva part central un paviment de pedres petites que cobreix tota la superfície. En aquesta tomba no es localitzà tampoc cap urna, tot i que sí que es documentaren restes de cendres. No es fa cap referència al fet que aquestes cendres poguessin correspondre a cap cremació. Pita i Díez-Coronel interpreten aquesta estructura com a *ustrinum*, tot i que no assenyalen signes de rubefacció.

Com acabem de veure, les dades aportades per la memòria de les excavacions plantegen més interrogants que respostes a propòsit d'aquestes estructures. Pel que sembla aquests túmuls de planta rectangular difereixen en més aspectes dels circulars, a part de la seva forma.

Creiem que en el moment de l'excavació no es recolliren prou dades com perquè avui puguem interpretar la funcionalitat d'aquestes estructures sense una reexcavació.¹⁸

El fet que no presentin cista on dipositar l'urna o les cendres ens fa pensar en la possibilitat que no fossin destinades a contenir cremacions. No estem segurs que aquestes estructures fossin excavades en la seva totalitat i que les restes de la cremació no estiguessin situades en una part que no fou localitzada (sota l'empedrat?). D'altra banda, quan els autors del treball fan referència a la documentació de cendres, tampoc estem del tot segurs que no poguessin ser restes de cremacions, tot i que considerem, en aquest aspecte, Pita i Díez-Coronel prou experts com per fer palesa aquesta diferència.

Si admetem que algunes d'aquestes estructures pogueren ser construïdes amb altres finalitats que no fossin contenir les restes d'una cremació, quina seria la seva funció? Ja hem avançat en un principi que en la necròpoli dels Castelletes es documenten estructures tumulars en les quals no s'ha trobat cap tipus d'enter-

17. Se'ns escapa la intencionalitat d'aquesta afirmació. En el túmul F-26 localitzaren fragments d'urna i bronzes, però cap peça sencera. En la resta de túmuls de planta rectangular del camp F tampoc localitzaren cap urna sencera, però hem d'entendre que, com en el F-26, documentaren fragments ceràmics i bronzes? Les dades que inclouen en la memòria es presten a confusió, aquest aspecte no ens queda gaire clar, és un problema que es repeteix.

18. Pel que fa als interrogants plantejats en la necròpoli de Roques de Sant Formatge tenim previst dur a terme juntament amb J. R. González un projecte de reestudi d'aquest jaciment.

rament i que Royo interpreta com a monuments funeraris (ROYO 1996, 100). L'argumentació més completa la fan N. Rafel i G. Hernández a propòsit de les excavacions dutes a terme en la necròpoli del Coll del Moro de Gandesa (RAFEL, HERNÁNDEZ 1992, 53-54), on de les vuit estructures tumulars de planta quadrangular sense cista documentades, no s'ha localitzat ni sobre ni sota l'empedrat cap evidència d'enterrament, tot i que en tres casos s'ha detectat la presència d'un *loculus* amb enterrament al costat d'una de les cantonades externes de l'estructura tumular, sense que es pugui afirmar amb rotunditat si aquest hi anava o no associat.

En tot cas, i com a hipòtesi de treball, aquestes investigadores proposen, d'una banda, la presència d'enterraments en *loculi* al peu d'aquestes estructures i, de l'altra, una finalitat cultural de l'estructura en si mateixa, en el marc d'unes necròpolis que caldria entendre com a recintes religiosos i no únicament com a conjunt de sepultures (RAFEL, HERNÁNDEZ 1992, 54).

4. *Ustrinum*

No són gaires les necròpolis del Baix Segre-Cinca en què s'han documentat estructures que podrien haver acomplert una funció d'*ustrinum*.

Pel que coneixem fins ara únicament en les necròpolis de Roques de Sant Formatge i d'Els Castellets haurien pogut estar documentades aquestes estructures.

En la necròpoli de Roques de Sant Formatge i segons els seus excavadors, R. Pita i L. Díez-Coronel, hi ha dues estructures que es podrien correspondre amb sengles *ustrinum*.

La primera és l'estructura F-26, descrita amb anterioritat i amb unes especials característiques, en la qual no s'hi localitzà ni urna ni cista, ni senyals d'haver estat violada en època actual (sí que es localitzaren, però, fragments d'urna trencats, sense que s'especifiqui si corresponents a un mateix vas o a diverses peces, i de bronzes, que aquets investigadors dubten en atribuir a l'estructura F-26 o a les estructures sobre les quals està construïda).

Per altra banda, segons els seus excavadors, en el seu interior presentava una capa d'arenisca amb diferents coloracions, que semblava ocasionada per l'acció del foc, així com una capa d'argila rogenca d'uns 2-3 cm i amb signes de rubefacció, que sembla que també es localitzà en una de les estructures, la F-58, sobre les quals està construïda l'estructura F-26. Aquestes evidències els dugueren a plantejar-se la possibilitat de trobar-se amb una estructura destinada a la cremació.

La segona és el túmul rectangular amb paviment superior, N-951, constituïda en el seu interior per un paviment regular de pedres horitzontals sobre el qual es documentaren restes de cendres. En aquest cas tampoc es localitzaren restes corresponents a cap urna. En aquesta estructura no es menciona la presència de signes de rubefacció.

En la necròpoli d'Els Castellets, el túmul 30, sepulcre d'inhumació col·lectiva en un principi, fou reutilitzat posteriorment com a *ustrinum*. A l'interior del que havia estat la cambra funerària es localitzaren un potent nivell de cendres, carbons vegetals i algunes peces dentals (ROYO 1996, 100).

Hem fixat l'interès en alguns dels elements que ens han cridat l'atenció en estudiar les necròpolis del Baix Segre-Cinca. Ben segur que ens en deixem altres igual o més importants.

En tot cas el nostre objectiu s'ha centrat únicament en apuntar la complexitat de les necròpolis de la cultura dels camps d'urnes i el molt que queda encara per investigar. Hem pretès reflexionar sobre alguns aspectes, no amb l'ànim de resoldre cap qüestió, sinó amb la voluntat d'obrir noves vies d'investigació. Ara per ara aquest no és el nostre treball, però en un futur esperem centrar la nostra investigació en algun dels aspectes tractats.

Maria Pilar Vázquez i Falip

Investigadora col·laboradora de la Universitat de Lleida
Unitat d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga
Plaça Víctor Siurana, 1 - 25003 Lleida

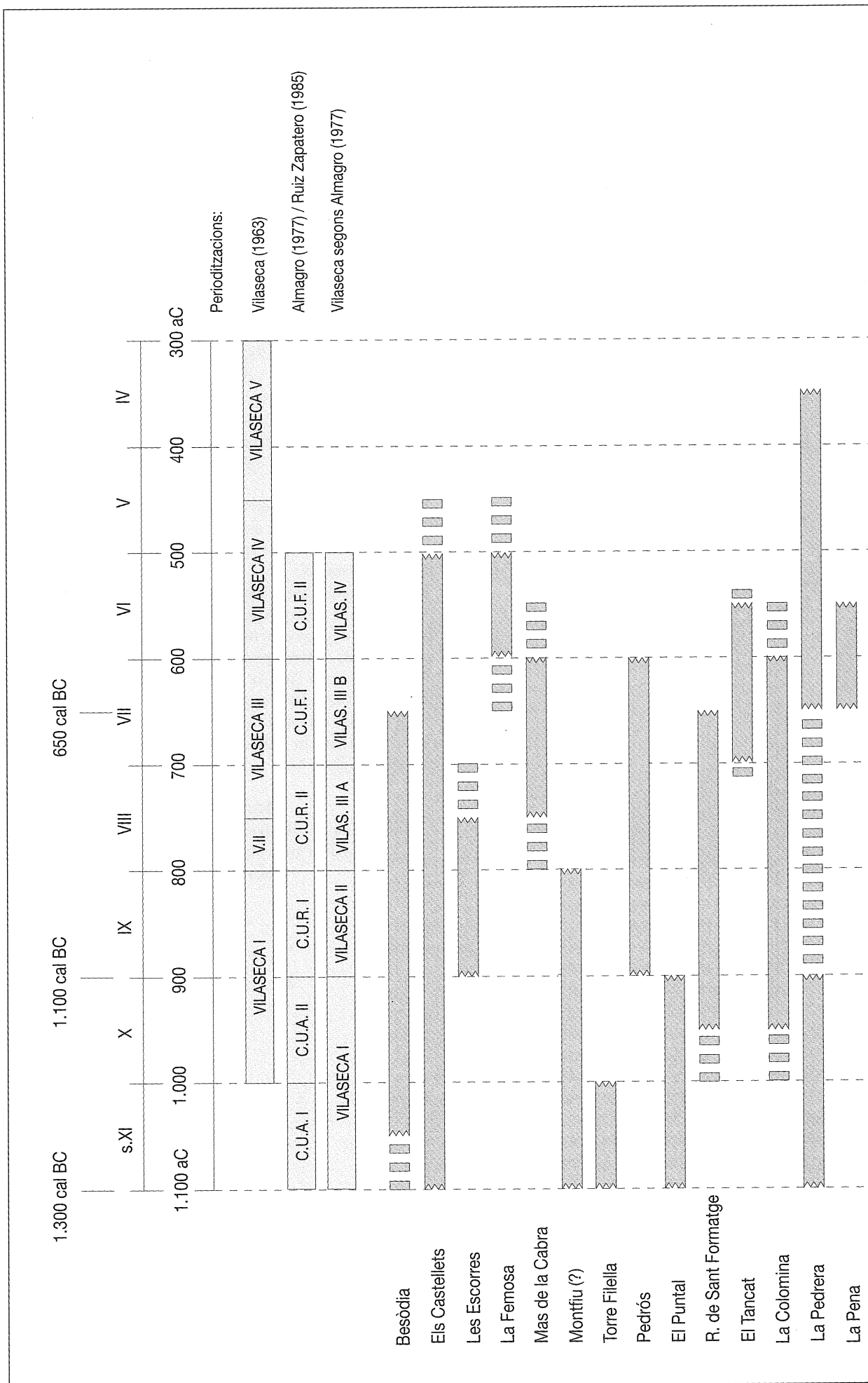

Fig. 1. Cronologia de les necròpolis del període dels camps d'urnes de la zona del Baix Segre, segons la nostra proposta.

NECRÒPOLIS	MAYA	R. ZAPATERO (1985)	FERRAND <i>et al.</i> (1991)	PONS, LÓPEZ (1995)	VÀZQUEZ FALIP (2000)	ALTRES
Besòdia	MAYA 1981 1000/950 - 700/650 aC Vilaseca I - III	900 - 650 aC CUR	900 - 550 aC CUR	900-650 aC CUR	1100/1050 aC-650 aC CUA - CUR	
Els Castellets				1100 - 500 aC CUA - CUR - 1ª E. Fer.	1100 - 500/450 aC CUA-CUR-1ª E. Fer.-Ib. Antic	ROYO 1996 1100 aC - 450 aC
Les Escorres	MAYA 1982 900 - 750/700 aC Bronze Final III	800 - 750 aC Finals CUR I	900 - 750/700 aC CUR I - II	900 - 750/700 aC CUR I - II	900 - 750/700 aC CUR I - II	VILASECA 800 - 750 aC. Vilaseca II
La Femosa	MAYA 1982 Segle VI - V aC	650 - 500 aC			650/600 - 550/500 aC 1ª E. Ferro - Ibèric Antic	
Mas de la Cabra					800/750 - 600/550 aC CUR II - 1ª E. Ferro	RODRÍGUEZ 1989 Segles VIII - VI aC
Montfriu*	MAYA 1981 Vilaseca I - II		1000/950 - 800 aC CUA II - CUR I	1000/950 - 800 aC CUA II - CUR I	1100 - 800 aC CUA I - II - CUR I	
Torre Filella	MAYA 1986, 1998 Inicis dels CUA	1000 - 900 aC CUA II	1000/950 - 900 aC CUA II	1000/950 - 900 aC CUA II	1100 - 1000 aC CUA I	PITA, Díez C. 1965, 1968 Vilaseca IA ALMAGRO GORBEA 1977 Finals CUA
Pedrós	MAYA et al. 1975 800 - 600 aC Vilaseca II - III	800 - 650 aC CUR II	800 - 600 aC CUR II - CU Ferro	800 - 600 aC CUR I - II - CU Ferro	900/850 - 600 aC CUR I - II - 1ª E. Ferro	
El Puntal	MAYA 1981 Vilaseca I	1000 - 900 aC CUA II	1000/950 - 900 aC CUA II	1000/950 - 800 aC CUA II - CUR I	1100 - 900 aC CUA I - II	PITA 1966 Vilaseca I
Roques de Sant Formatge		900/850 - 650 aC CUR	900/850 - 650 aC CUR	900/850 - 650 aC CUR	1000/950 - 650 aC CUA II - CUR	PITA, Díez C. 1968 900 - 650 aC Vilaseca IB - Vilaseca III
El Tancat			650 - 550 aC. CU Ferro		700 - 550 aC 1ª E. Ferro	GALLART - VIVES 1986 Finals segle VIII - VI aC
La Colomina		850 - 500 aC	850 - 650 aC CUR	850 - 650 aC CUR	1000/950 - 600/550 aC CUA II - CUR - 1ª E. Ferro	DÍEZ CORONEL 1965 850 - Finals vi/Inicis v aC Vilaseca IB - Vilaseca III
La Pedrera		900 - 800 aC 700 - 450 aC			1100 - 900 aC CUA I - II 650 - 350 aC 1ª E. Ferro - Món Ibèric	PLENS 1986 s. XI-IX aC i Finals VII-IV aC
La Pena			650 - 550 aC CUF	650 - 550 aC CUF	650 - 500 aC 1ª E. Ferro	GALLART 1982 650 - 550 aC

* Aquesta necròpoli presenta molts problemes en la seva datació.

Fig. 2. Taula comparativa de les cronologies de les necròpolis dels camps d'urnes de la zona del Baix Segre, segons diversos autors.
En trama, les necròpolis on la nostra proposta aporta variacions cronològiques.

Bibliografia

ALMAGRO BASCH 1952

M. Almagro Basch, "La invasión céltica en España", *Historia de España*, tom I, vol. II.

ALMAGRO GORBEA 1973

M. Almagro Gorbea, "Los campos de túmulos de Pajaroncillo (Cuenca). Aportación al estudio de los túmulos de la Península Ibérica", *Excavaciones Arqueológicas en España* 83, 7-122.

ALMAGRO GORBEA 1977

M. Almagro Gorbea, "El Pic dels Corbs, de Sagunto, y los Campos de Urnas del Noreste de la Península Ibérica", *Saguntum* 12, 89-141.

BOSCH GIMPERA 1941

P. Bosch Gimpera, "Les Celtes et la Civilisation des Urnes en Espagne", *Prehistoire*, 8.

BURILLO 1992

F. Burillo, "Las necrópolis de época ibérica y el ritual de la muerte en el valle medio del Ebro", *Congreso de Arqueología Ibérica. Las Necrópolis*. (Madrid, Noviembre 1991), *Serie Varia* 1. Coord. J. Blázquez Pérez y Víctor Antona del Val, Madrid, 563-586.

CARTA ARQUEOLÒGICA DEL SEGRÀ 1988

Carta Arqueològica del Segrià, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

CIERCO 1975

M. Cierco, *Inventario de los materiales de la necrópolis de La Pedrera (Térmens)*, tesi de llicenciatura, UAB, inèdita.

CUADRADO 1963

E. Cuadrado, "Precedentes y prototipos de la fíbula anular hispánica", *Trabajos de Prehistoria*, VIII.

DÍEZ-CORONEL 1965

L. Díez-Coronel, "La necrópolis de 'Colomina', en Gerp (Lérida)", *Ampurias*, XXVI-XXVII, 1964-1965, 71-104.

FERRÁNDEZ *et al.* 1991a

M. Ferrández, A. Lafuente, J. B. López i M. Plens, "La necrópoli d'incineració de la Colomina 1 (Gerb, la Noguera). Campanya d'excavacions 1987-1988", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 1, 83-150.

FERRÁNDEZ *et al.* 1991b

M. Ferrández, A. Lafuente, J. B. López i M. Plens, "La necrópolis tumular d'incineració de la Colomina 1 (Gerb, la Noguera). Metodologia i classificació de les estructures tumulars", *Limes* 1, dossier "La incineració", 1991, 86-115.

GALLART 1982

J. Gallart, *La necrópoli d'incineració de La Pena, Torregrossa (les Garrigues)*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, inèdita.

GALLART 1988

J. Gallart, "Avenç de l'estudi de la necrópolis d'incineració de La Pena (Torregrossa, el Pla d'Urgell)", *Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques de "La Femosa"*, 3, 5-32.

GALLART, JUNYENT 1986

J. Gallart i E. Junyent, "El jaciment del bronze final de Rocaferrida (Sarrocà de Lleida, Segrià)", *Protohistòria*

Catalana, VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 7-9 de desembre de 1984, Puigcerdà, 115-126.

GALLART, VIVES 1986

J. Gallart i E. Vives, "El túmul del Tossal del Tancat a la Granja d'Escarp (Segrià)", *VI Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*, (Puigcerdà 1984): Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 135-143.

GALLART, VIVES 1989

J. Gallart i E. Vives, "L'Excavació d'urgència del túmul del Tancat (la Granja d'Escarp, Segrià)", *Excavacions Arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*, 84-97.

GONZÁLEZ *et al.* 2000

Joan Ramon González, M. P. Vázquez Falip, Josep Ignasi Rodríguez, Josep Maria Mata Perelló, Baldomer Colldeforns y José Luis Peña, "La presencia de hematites y la singular concentración de poblamiento de la primera edad del hierro en la confluencia de los ríos Cinca, Segre y Ebro", *Primer Simposi sobre la mineria i la metal·lúrgia antiga al sud-oest europeu*, Centre d'Arqueologia d'Avinganya, Seròs, 5-6-7 de maig de 2000, en premsa.

JUNYENT 1978

E. Junyent, "La formació del substrat bàsic. L'aportació continental del Bronze Final", *Història de Catalunya*, vol. I, Barcelona, 119-139.

JUNYENT 1987

E. Junyent, "El poblamiento ibérico en el área ilergeta", *Iberos, Actas de las I Jornadas sobre el mundo ibérico* (Jaén 1985), Jaén, 57-65.

LÓPEZ, PONS 1995

J. López, E. Pons, "Les necròpolis d'incineració tumularia de la zona pirinenca", *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*, Andorra la Vella, 107-126.

LUCAS PELLICER 1992

R. Lucas Pellicer, "Religión y sociedad en la cultura ibérica a través de las necrópolis", *Congreso de Arqueología Ibérica. Las Necrópolis* (Madrid, noviembre 1991), "Serie Varia" 1. Coord. J. Blázquez Pérez y Víctor Antona del Val, Madrid, 189-206.

MALUQUER 1987

J. Maluquer de Motes, "La necrópolis paleoibérica de 'Mas de Mussols', Tortosa (Tarragona)", *Catalunya: Baix Ebre*, Programa de Investigaciones Protohistóricas.

MALUQUER, MUÑOZ, BLASCO 1960

J. Maluquer, A. Muñoz i F. Blasco, "Cata estratigràfica en el poblado de 'La Pedrera', en Vallfogona de Balaguer", *Zephyrus* 10, Salamanca.

MATEO 1993

P. Mateo, *Interrelación poblado-necrópolis. Propuestas de análisis en las comarcas meridionales de Lleida durante el Bronce Final*, memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, inèdita.

MAYA 1976

J. L. Maya, "Un torques de la necrópolis de Pedrós, Serós (Lérida)", *Ilerda*, XXXVII, 211-214.

MAYA 1978

J. L. Maya, "Las necrópolis tumulares ilerdenses", *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, (Puigcerdà 1976), Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 83-96.

MAYA 1981

J. L. Maya, "Yacimientos de las Edades del Bronce y Hierro en la provincia de Lérida y zonas limítrofes", *Homenatge a Salvador Roca i Lletjós*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 321-376.

MAYA 1982

J. L. Maya, "Dos necrópolis de incineración en el Bajo Segre: Llardecans y La Femosa", *Ilerda*, XLIII, 119-152.

MAYA 1986

J. L. Maya, "Incineració i ritual funerari a les valls del Segre i del Cinca", *Cota Zero* 2, 39-47.

MAYA 1993

J. L. Maya, "El Bronce final-Hierro inicial en la zona septentrional del valle medio del Ebro", *II Encuentros de prehistoria aragonesa, Zaragoza-Caspe (29 octubre a 1 noviembre de 1986)*, *Bajo Aragón Prehistoria* IX-X, 7-50.

MAYA 1998

J. L. Maya, "El Bronce final y los inicios de la edad del hierro", I. Barandiarán, B. Martí, M.ª A. del Rincón y J. L. Maya, *Prehistoria de la Península Ibérica*, Ariel Prehistoria, Barcelona, 317-425.

MAYA *et al.* 1975

J. L. Maya, L. Díez-Coronel i A. Pujol "La necrópolis tumular de incineración de Pedrós, Serós (Lérida)", *XIII Congreso Nacional de Arqueología* (Huelva 1973), Saragossa, 611-622.

NAVARRO 1970

R. Navarro, *Las fíbulas en Cataluña*, "Publicaciones Eventuales" 16, Barcelona.

PITA 1953

R. Pita, "Datos Arqueológicos Provinciales IV", *Ilerda*, XVII, 106-107.

PITA 1958

R. Pita, "Datos arqueológicos en el Bajo Cinca", *Argensola*, 35, 215-226.

PITA 1965

R. Pita, "Llardecans (Lérida). Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares", *Ampurias*, XXVI-XXVII, 301-302.

PITA 1966

R. Pita, "El yacimiento prehistórico de 'El Puntal' en Fraga", *Actas del IX Congreso Nacional de Arqueología*, (Valladolid 1965), Saragossa, 191-205.

- PITA, Díez CORONEL 1965
R. Pita i L. Díez Coronel, "La necrópolis de incineración de Torre Filella en Lérida", *Ampurias*, XXVI-XXVII, 251-257.
- PITA, Díez CORONEL 1968
R. Pita i L. Díez Coronel, "La necrópolis de Roques de Sant Formatge en Serós (Lérida)", *Excavaciones Arqueológicas en España* 59.
- PLENS 1986
M. Plens, *La necrópoli de La Pedrera*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, inèdita.
- RAFEL 1996
N. Rafel, "El conjunt arqueològic del Coll del Moro de Gandesa: algunes dades sobre el procés d'iberització a la zona", *Actes de la primera taula rodona d'arqueologia de Sant Feliu de Codines. Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya Meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre*, (Sant Feliu de Codines, 18 i 19 de novembre de 1994), *Gala* 3-5, 341-348.
- RAFEL, HERNÁNDEZ 1992
N. Rafel i G. Hernández, "Pràctiques funeràries a la necrópoli del Coll del Moro (Gandesa, la Terra Alta)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, 37-57.
- RAFEL, JUNYENT, HERNÁNDEZ 1994
N. Rafel, E. Junyent i G. Hernández, *Necrópolis del Bajo Aragón y Valle del Segre: Caracterización e interacciones*, DGICYT. Programa sectorial de promoción general del conocimiento. Proyecto PB88-0455.
- RODRÍGUEZ 1980
J. I. Rodríguez, *Materiales para una carta arqueológica del Bajo Segre*, Universidad Autónoma de Barcelona, tesi de llicenciatura inèdita.
- RODRÍGUEZ 1989
J. I. Rodríguez, "El jaciment de l'edat del ferro del Mas de la Cabra a Seròs (Segrià)", *Empúries* 48-50.
- RODRÍGUEZ 1991
J. I. Rodríguez, "Algunes dades sobre l'edat del ferro al Segrià: el jaciment de la Serra del Calvari (La Granja d'Escarp) i altres del seu entorn", *Tribuna d'Arqueologia* 1989-1990, Barcelona, 77-86.
- ROYO 1986a
J. I. Royo, "El yacimiento de Los Castelletes y su necrópolis de inhumación e incineración (Mequinenza, Zaragoza)", *Arqueología Aragonesa* 1984, Saragossa, 47-53.
- ROYO 1986b
J. I. Royo, "Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza). Cuarta campaña de excavaciones arqueológicas", *Museo de Zaragoza, Boletín núm. 5*, 401-403.
- ROYO 1987
J. I. Royo, "La necrópolis tumular de Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza). Campaña de 1985", *Arqueología Aragonesa* 1985, Saragossa, 71-74.
- ROYO 1991a
J. I. Royo, "Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza). Trabajos realizados en 1986", *Arqueología Aragonesa* 1986-1987, Saragossa, 145-148.
- ROYO 1991b
J. I. Royo, "La necrópolis tumular de Los Castelletes II (Mequinenza, Zaragoza). Quinta Campaña", *Arqueología Aragonesa* 1988-1989, Saragossa, 121-125.
- ROYO 1991c
J. I. Royo, "Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza). VIª Campaña de excavaciones arqueológicas", *Arqueología Aragonesa* 1988-1989, Saragossa, 127-131.
- ROYO 1992a
J. I. Royo, "Los Castelletes, Mequinenza", *Arqueología* 92, 230-233.
- ROYO 1992b
J. I. Royo, "Estudio de materiales de Los Castelletes de Mequinenza. Campaña de 1990", *Arqueología Aragonesa* 1990, 81-87.
- ROYO 1996
J. I. Royo, "Ritual funerario y cultura material en las necrópolis tumulares de Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza). Una aportación al estudio del Bronce Final/Hierro I en el N.E. peninsular", *Actes de la primera taula rodona d'arqueologia de Sant Feliu de Codines. Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya Meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre*, (Sant Feliu de Codines, 18 i 19 de novembre de 1994), *Gala*, 3-5, 93-108.
- ROYO, FERRERUELA 1985
J. I. Royo i I. Ferreruela, "El poblado y necrópolis tumular de Los Castelletes (Mequinenza, Zaragoza). Estudio preliminar de los materiales depositados en el Museo Provincial de Zaragoza", *XVII Congreso Nacional de Arqueología, Logroño* 1983, Saragossa, 393-417.
- RUIZ ZAPATERO 1985
G. Ruiz Zapatero, *Los campos de urnas del N.E. de la Península Ibérica*, Universidad Complutense, tesi doctoral, Madrid.
- SANMARTÍ 1992
J. Sanmartí, "Las necrópolis ibéricas en el área catalana", *Congreso de Arqueología Ibérica. Las Necrópolis (Madrid, Noviembre 1991)*, Serie Varia 1. Coord. J. Blázquez Pérez y Víctor Antona del Val, Madrid, 77-108.
- SHULE 1969
W. Shule, *Die Meseta-Kulturen in der Iberischen Halbinsel*, Madrider Forschungen, Madrid-Berlín.
- TOMÀS 1959
Tomàs, "Elementos estables de los túmulos bajoaragoneses de vista excéntrica", *Caesaraugusta* XIII-XIV, 79-128.
- VÁZQUEZ FALIP 1994
M. P. Vázquez i Falip, "El poblament de l'edat del bronze

en el Segrià: evolució i organització del territori", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 4, 67-116.

VILASECA 1947

S. Vilaseca, "El campo de urnas de les Obagues (y la evolución de la cultura de las urnas en el sur de Cataluña)", *Archivo Español de Arqueología* 20, 28-45.

VILASECA 1973

S. Vilaseca, *Reus y su entorno en la prehistoria I-II*, Reus.

VIVES, GALLART 1985

E. Vives i J. Gallart, "El túmulo del Tossal del Tancat (La Granja d'Escarp, Lérida)", *Congreso Español de Antropología Biológica*, Barcelona, 601-610.